

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”
Кафедра беларускага мовазнаўства

А.С. Дзядова

ФІЛАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ТЭКСТУ

Метадычныя рэкамендацыі

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2017*

УДК 811.161.3'38(075.8)

ББК 81.411.3-55я73

Д43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Праатакол № 2 ад 28.12.2016 г.

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук **А.С. Дзядова**

Р э ц е н з е н т :

дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *В.У. Гарнак*

Дзядова, А.С.

Д43 Філалагічны аналіз тэксту : метадычныя рэкамендацыі /
А.С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2017. – 44 с.

Вучэбнае выданне прызначана для выкладчыкаў і студэнтаў філалагічнага факультэта і змяшчае метадычныя рэкамендацыі па факультатыўнай дысцыпліне “Філалагічны аналіз тэксту”, практычныя заданні і тэксты для філалагічнага аналізу. Можа быць выкарыстана настаўнікамі ў працэсе падрыхтоўкі вучняў да алімпіяды па беларускай мове і літаратуры, падчас напісання водгуку на літаратурны твор, а таксама пры правядзенні факультатыўных заняткаў у сярэдніх агульнаадукацыйных установах.

УДК 811.161.3'38(075.8)

ББК 81.411.3-55я73

© Дзядова А.С., 2017

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2017

ПРАДМОВА

Шэраг дысцыплін, якія выкладаюцца на філалагічных факультэтах ВНУ, аб'ектам вывучэння маюць тэкст. Факультатыўная дысцыпліна “Філалагічны аналіз тэксту” ўяўляе сабой інтэграваны курс, які ўлічвае і абагульняе дасягненні і вынікі лінгвістычных і літаратуразнаўчых даследаванняў, знаёміць студэнтаў з метадыкай вытлумачэння тэкстаў розных стыляў і жанраў, а таксама фарміруе і развівае практычныя ўменні такога аналізу.

Мэта курса –удасканаліць філалагічную падрыхтоўку студэнтаў, навучыць іх інтэрпрэтаваць мастацкі тэкст, бачыць і аналізаваць у ім моўныя і вобразныя сродкі, з дапамогай якіх выражаецца ідэйны і тэматычны змест твора.

Вучэбнае выданне “Філалагічны аналіз тэксту” прызначана для студэнтаў спецыяльнасці 1–21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках) і змяшчае ў сабе метадычныя рэкамендацыі да лекцыйных і практычных заняткаў, на якіх ажыццяўляецца арганізацыя вучэбнай працы студэнтаў. Пры асвятленні большасці тэм, вызначаных вучэбнай праграмай, выкладчыку мэтазгодна арыентавацца на беларускамоўныя мастацкія тэксты і ўрыўкі з іх, што, несумненна, стане запатрабаваным у прафесійнай дзейнасці будучых філолагаў. З мэтай актывізацыі самастойнай працы студэнтаў варта практыкаваць падрыхтоўку імі выступленняў і напісанне рэфератаў па пэўных дыскусійных пытаннях.

Структура дадзенага вучэбнага выдання прадугледжвае кароткае асвятленне ў межах 10 тэм тых тэарэтычных і практычных пытанняў, якія, як паказвае практыка выкладання, з цяжкасцю ўспрымаюцца і асэнсоўваюцца студэнтамі, бо патрабуюць выкладу розных падыходаў і пунктаў гледжання мовазнаўцаў на пэўную навуковую праблему. Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу складзены заданні і падабраны тэксты для аналізу мастацкіх твораў на розных узроўнях моўнай сістэмы – лексіка-фразеалагічным, фанетычным, марфалагічным, сінтаксічным. У канцы змешчаны пытанні для праверкі ўзроўню засваення матэрыялу па дысцыпліне і падрабязны спіс літаратуры і лексікаграфічных крыніц.

Метадычныя каментарыі да зместу матэрыялу па факультатыўнай дысцыпліне “Філалагічны аналіз тэксту” дазваляць студэнтам засвоіць асноўныя тэрміны і базавыя паняцці па асноўных тэмах курса, звярнуць увагу на найбольш складаныя тэарэтычныя і практычныя аспекты.

1. МЕТАДЫЧНЫЯ КАМЕНТАРЫ ДА ЛЕКЦЫЙНЫХ І ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Факультатыўнай дысцыпліне “Філалагічны аналіз тэксту” належыць даволі значнае месца не толькі ў плане спасціжэння студэнтамі лінгвістычных і літаратуразнаўчых адметнасцей нацыянальнага мастацкага тэксту, але і ў плане развіцця творчых здольнасцей. Дысцыпліна павінна развіваць літаратурна-творчыя ўменні студэнтаў, фарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых ведаў у будучай прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці, садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных і творчых спецыялістаў-філолагаў, выкладчыкаў і літаратурна-рэдакцыйных супрацоўнікаў.

Факультатыўная дысцыпліна “Філалагічны аналіз тэксту” мае лекцыйна-практычны характар і выкладаецца на 3 курсе ў аб’ёме 20 лекцыйных і 14 практычных гадзін. **Пры яе выкладанні выкладчыку трэба памятаць наступнае:** на занятках студэнты павінны навучыцца чытаць і разумець мастацкую літаратуру, бо толькі ўдумлівае, асэнсаванае чытанне твора дазволіць убачыць і зразумець спецыфіку, адметнасць і непаўторнасць аўтарскага стылю, навучыць цаніць і адкрываць прыгажосць мастацкага слова, бачыць, як з яго дапамогай пісьменнік стварае мастацкі вобраз, як змест увасабляецца ў форме. Курс павінен прывіць навыкі самастойнай крытычнай ацэнкі мастацкіх твораў, развіваць эстэтычны густ студэнта-чытача. У працэсе падрыхтоўкі да практычных заняткаў неабходна карыстацца навуковымі крыніцамі, рэкамендаванымі выкладчыкам для самастойнай працы.

Падчас лекцыйных заняткаў студэнтам даюцца найбольш важныя тэарэтычныя звесткі, неабходныя для аналізу мастацкага тэксту (віды і асаблівасці аналізу мастацкага тэксту, прырода ўзнікнення тэксту і яго функцыянальныя тыпы, структура і законы пабудовы тэксту, асаблівасці мовы мастацкага твора, роля аўтара ў стварэнні тэксту і інш.), раскрываюцца задачы і змест, метады і прыёмы філалагічнага аналізу тэкстаў розных жанраў.

Выкладчык павінен сумець данесці да студэнтаў тое, што адзінай, агульнай схемы філалагічнага аналізу тэксту не існуе. Але большасць даследчыкаў мовы мастацкага твора лічаць, што агульным для аналізу ўсіх літаратурных твораў з’яўляецца вызначэнне жанру, што спрыяе не толькі разуменню формы твора і веданню прыблізных звестак пра яго змест, а найперш абумоўлівае, раскрывае характар адбору і арганізацыі моўных сродкаў у тэксце.

Для правільнага разумення мастацкага твора выключную важнасць мае экстралінгвістычны каментарый – вызначэнне часу

напісання твора і часу, калі адбываюцца падзеі, апісаныя ў ім, а таксама месца дзеяння і пазіцыя аўтара, яго прыналежнасць да пэўнага літаратурнага напрамку. Увагі патрабуюць і іншыя “моцныя” пазіцыі: назва твора (таму што яна звычайна выражае сутнасць аўтарскай задумы), эпіграф, цытаты, алюзіі, уласныя імёны. Побач з вывучэннем вобразных сродкаў мовы (метафар, параўнанняў, эпітэтаў, перыфраз і інш.), якія “спецыялізуюцца” на стварэнні слоўных вобразаў, неабходна звярнуць увагу на сродкі стварэння вобразнасці – агульнаўжывальныя словы, якія становяцца вобразнымі, экспрэсіўнымі ў мастацкім кантэксце, звужаючы або пашыраючы сваю семантыку.

На практычных занятках аналізуюцца канкрэтныя мастацкія творы або ўрыўкі з іх, пры характарыстыцы якіх выкарыстоўваюцца розныя віды аналізу (паўзроўневы, суцэльны, свабодны). Пры паўзроўневым аналізе можна назіраць, якія моўныя сродкі кожнага ўзроўню (фанетычнага, лексіка-фразеалагічнага, марфалагічнага, сінтаксічнага) выбраў аўтар з агульнамоўнага фонду. У адрозненне ад паўзроўневага, паэтапны (суцэльны, комплексны) аналіз праводзіцца паслядоўна, ад першага да апошняга слова (радкі, абзаца) тэксту.

Пры свабодным аналізе без вызначанага плана разглядаюцца факты розных моўных узроўняў, што найбольш выразна “працуюць” на галоўную думку твора. Незалежна ад таго, якім шляхам выконваецца аналіз, цікавасць уяўляюць не моўныя адзінкі самі па сабе, а іх роля ў выражэнні аўтарскай задумы і эстэтычная каштоўнасць у мастацкім кантэксце.

Для найбольш эфектыўнага правядзення філалагічнага аналізу твора на практычных занятках студэнтам мэтазгодна прапанаваць апераджальнае дамашняе заданне, у працэсе выканання якога трэба даведацца пра гісторыю напісання твора, прачытаць адпаведную літаратуразнаўчую і лінгвістычную літаратуру. Некаторыя тэксты можна разглядаць падчас аўдыторных заняткаў без папярэдняй падрыхтоўкі.

Пералік неабходных ведаў, практычных уменняў і навыкаў студэнтаў

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнты павінны

ведаць:

- узаемную абумоўленасць формы і зместу тэксту і іх адпаведнасць аўтарскай задуме, культуралагічную каштоўнасць тэксту;
- асноўныя віды аналізу мастацкага тэксту, іх адрозненне паміж сабою і ўзаемасувязь;
- фактары, якія абумоўліваюць выбар моўных сродкаў у мастацкім кантэксце;

– падыходы да філалагічнага аналізу мастацкага тэксту, розныя прыёмы яго інтэрпрэтацыі;

умець:

– выяўляць экстралінгвістычныя параметры філалагічнага аналізу тэксту;

– выкарыстоўваць розныя метады і прыёмы філалагічнага аналізу і камбінаваць іх;

– выкарыстоўваць метады лінгвакультуралагічнага і кагнітыўнага аналізу моўных адзінак у кантэксце мастацкіх твораў, укараняць інавацыйныя падыходы пры іх аналізе;

– устанаўліваць значэнне моўных элементаў у іерархічнай і кампазіцыйнай структуры тэксту, выдзяляць ключавыя і перыферычныя элементы;

валодаць:

– навыкамі навуковага падыходу да даследавання моўнай і вобразнай тканіны твора;

– навыкамі выяўлення аўтарскай пазіцыі ў тэксце;

– асноўнымі прыёмамі і спосабамі комплекснага філалагічнага аналізу тэксту.

Тэма 1. Філалагічны аналіз тэксту як дысцыпліна гуманітарнага цыкла

Мастацкі тэкст уяўляе сабой адзінства формы і зместу, для спасціжэння якога павінны прымяняцца не розныя віды аналізу, а пажадана адзін агульны падыход – філалагічны. Факультатывная дысцыпліна “Філалагічны аналіз тэксту” знаёміць будучых настаўнікаў з метадыкай і “тэхнікай” няспешнага, удумлівага прачытання мастацкага тэксту з асаблівай увагай да моўных сродкаў, якія даносяць да нас думкі і пачуцці пісьменніка.

Задачы дысцыпліны:

1) паглыбіць веды пра характар сістэмнасці тэксту;

2) пашырыць уяўленне студэнтаў пра розныя бакі працы над мастацкім тэкстам;

3) выпрацаваць навыкі навуковага падыходу да даследавання моўнай і вобразнай тканіны тэксту;

4) пазнаёміць з метадамі і прыёмамі філалагічнага аналізу тэксту, навучыць выкарыстоўваць розныя метады і прыёмы філалагічнага аналізу і камбінаваць іх;

5) развіваць гатоўнасць да аперыравання тэрмінамі з галіны філалогіі, лінгвістыкі тэксту і звязаных з імі галін ведаў.

Курс “Філалагічны аналіз тэксту” мае цесную сувязь з многімі дысцыплінамі і абавязвае на тэарэтычныя і практычныя веды,

набытыя студэнтамі пры вывучэнні стылістыкі, дыялекталогіі, этналінгвістыкі, гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры і інш. Для разумення мастацкіх тэкстаў, створаных у мінулым стагоддзі ці напісаных на гістарычную тэматыку, неабходнымі могуць стаць веды па гісторыі і этнаграфіі.

Актualityнасць дысцыпліны тлумачыцца найперш тым, што ў сучаснай методыцы на змену сацыялагізаванаму падыходу да вывучэння літаратурных твораў прыходзіць новы, што ставіць у цэнтр увагі іх мастацкі бок. Як вучэбны прадмет філалагічны (раней – лінгвістычны) аналіз тэксту існуе з 70-х гадоў ХХ ст., хоць асобныя публікацыі па гэтай праблематыцы з’явіліся значна раней (працы Л. У. Шчэрбы, А.М. Пяшкоўскага, В.У. Вінаградава). У айчыннай лінгвістыцы значныя дасягненні ў вывучэнні паэтыкі твораў беларускіх пісьменнікаў маюць такія мовазнаўцы, як Ф.М. Янкоўскі, І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, Т.М. Трыпуціна і інш. Грунтоўныя спробы рэалізацыі шматаспектнага, комплекснага падыходу да вывучэння мастацкага твора належаць праф.М.В. Абабурку.

На сённяшні дзень усё яшчэ дыскусійным лічыцца пытанне адносна таго, што з’яўляецца першасным пры філалагічным аналізе тэксту – лінгвістычны аналіз ці літаратуразнаўчы? Даследчыкі парознаму падыходзяць да яго вырашэння.

Шанскі М.М. адзначае наступнае: “Як мова з’яўляецца першаэлементам літаратуры, так і лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту з’яўляецца першаасновай, неабходнай умовай літаратуразнаўчага і стылістычнага вывучэння. Толькі пасля яго можна пераходзіць да разгляду ідэйнага зместу і мастацкіх асаблівасцей літаратурнага твора”.

В.У. Вінаградаў дапускаў правядзенне філалагічнага аналізу ў двух процілеглых напрамках – “ад аналізу і разумення цэласнага мастацкага твора” і “ад самых першасных элементаў тэксту – ад гукаў і фанем”.

Л.Ю. Максімаў лічыць, што аналіз павінен пачынацца са змястоўных катэгорый, паколькі “перад любым аналізам твор павінен быць прачытаны, і толькі пасля гэтага ён акажа на чытача якое-небудзь эмацыянальнае ўражанне, тым самым падштурхнуўшы яго да вырашэння пытанняў: што мяне кранула і чаму”.

Кожны па-сапраўднаму мастацкі твор – арыгінальнае, непаўторнае адзінства зместу і формы. Вывучэннем літаратурных тэкстаў як твораў мастацтва традыцыйна займаецца літаратуразнаўства, у цэнтры ўвагі якога – тэма, ідэя, кампазіцыя і інш. Практыка паказвае, што літаратурны аналіз, які не закранае моўнага боку твора, часта прыводзіць да прабелаў ва ўспрыняцці яго вобразнага зместу, да часткова правільнай трактоўкі яго ідэі. Для таго,

каб правільна і глыбока зразумець змест твора, неабходна ўсвядоміць і асэнсаваць амаль што кожны яго моўны элемент, бо форма мастацкага тэксту ствараецца сродкамі мовы. Лінгвістычны аналіз здольны паглыбіць разуменне тэксту, паколькі галоўнае ў ім – падтэкст, іншасказанне, што і знаходзіць выяўленне ў спецыфічных формах моўнага выражэння.

Філалагічны аналіз мастацкага твора дапамагае спасцігнуць узаемасувязь ідэі і слова праз вобраз. Па словах В.А.Маславай, філалагічны аналіз твора “вучыць правільна разумець сэнс тэксту, уключаючы яго ў сістэму каштоўнасна-культурных арыенціраў нацыі; ён тлумачыць не проста значэнні слоў, з якіх складаецца тэкст, а мастацкае значэнне ўсяго тэксту, яго мастацкі сэнс...” [6, с.10].

Тэма 2. Віды аналізу мастацкага тэксту

Пры аналізе мастацкіх тэкстаў можна вылучыць некалькі ўзроўняў: 1) *моўны* (вытлумачэнне разнастайных моўных фактаў); 2) *літаратурны* (сістэма мастацкіх вобразаў, жанрава-кампазіцыйная арганізацыя); 3) *ідэйна-эстэтычны* (любы твор з’яўляецца выражэннем пэўнага светапогляду). Мова, вобраз і ідэйны змест як кампаненты розных узроўняў тэксту знаходзяцца ў пэўнай узаемасувязі. На думку праф. Л.І. Цімафеева, “мова ёсць форма ў адносінах да вобраза, а вобраз ёсць форма ў адносінах да ідэйнага зместу твора”.

Літаратуразнаўчы аналіз. Пры літаратуразнаўчым аналізе мастацкага твора найчасцей за мэту ставіцца найперш вывучэнне яго як факта развіцця грамадскай думкі і як факта гісторыі літаратуры. Твор разглядаецца цалкам, г.зн. аналізуецца яго праблематыка, ідэйны змест, сюжэт, кампазіцыйныя асаблівасці, прынцыпы стварэння мастацкага вобраза. Жанр – устойлівая разнавіднасць твораў. Для аповесці характэрна шматаспектнасць і шматгранная характарыстыка героя; навела характарызуецца сцісласцю; мініяцюра – маленькі кампазіцыйна завершаны твор, кандэнсацыя сэнсу.

Лінгвістычны аналіз. Лінгвістычны аналіз – гэта 1) даследаванне шляхам расчлянення складанага цэлага на састаўныя часткі (арфаграфічны, фанетычны, марфалагічны і іншыя віды аналізу); 2) тлумачэнне значэння і ролі моўных сродкаў, выкарыстаных у тэксце, у выражэнні аўтарскай задумы.

Паглыбленае вывучэнне мастацкага тэксту немагчыма без дэтальнага моўнага аналізу, бо разважанні пра змест і вобразы без звароту да мовы не дадуць уяўлення аб творы. На жаль, вывучаючы тэксты літаратурных твораў, мы не заўсёды дастаткова ўвагі аддаём

слову як мастацкаму матэрыялу. Думаецца, мае рацыю Л.У. Шчэрба, сцвярджаючы, што лінгвістычны аналіз “павінны ўмець рабіць і літаратуразнаўцы, бо нельга задавальвацца інтуіцыяй і разважаць пра ідэі, якія яны, магчыма, няправільна вычыталі з тэксту”.

Любы літаратурна-мастацкі тэкст ёсць канкрэтнае праяўленне мовы ў яе камунікатыўнай і эстэтычнай функцыях, а звычайныя гукі, словы, словазлучэнні, сказы становяцца самі мастацкімі вобразамі ці прымаюць актыўны ўдзел у тэкстаўтварэнні як спецыфічныя знакі, што перадаюць мастацкую інфармацыю. Аб’ектам лінгвістычнага аналізу могуць быць фанетычныя, лексічныя, граматычныя моўныя з’явы. Яны ўтвараюць складаную структуру, у якой адзін моўны сродак абумоўлівае другі. Зразумела, што фармальны бок моўнай з’явы, калі ён не з’яўляецца эстэтычна значным у аўтарскай задуме, не можа быць аб’ектам лінгвістычнага аналізу.

Задачы лінгвістычнага аналізу не абмяжоўваюцца характарыстыкай асобных (няхай і вельмі важных!) у мастацкіх адносінах моўных элементаў тэксту. Невыпадкова аб’ектам лінгвістычнага аналізу з’яўляецца не проста мова твора, а ўвесь тэкст. Таму даследаваць трэба не якія-небудзь асобныя яго часткі, а ўсю мастацка-маўленчую канву. Такім чынам, лінгвістычны аналіз канцэнтруе ўвагу яго даследчыка на ўнутрысістэмных сувязях розных элементаў тэксту як адзінага цэлага, у той час як літаратуразнаўчы аналіз скіраваны на пазамоўныя фактары.

Сучасная школьная праграма па беларускай літаратуры арыентуе настаўніка на сістэматычны аналіз мовы мастацкіх тэкстаў, а таксама на міжпрадметныя сувязі паміж мовай і літаратурай. Аналіз тых ці іншых моўных з’яў на ўроках літаратуры павінен праводзіцца, як сказана ў праграме, для лепшага разумення тэкстаў, усведамлення ідэйнай накіраванасці твора і раскрыцця моўнага майстэрства пісьменніка.

Этналінгвістычны аналіз. Кожная нацыянальная літаратура адлюстроўвае духоўны вопыт нацыі і асаблівасці традыцыйнай народнай культуры. Мастацкі тэкст з’яўляецца каштоўным матэрыялам для даследаванняў асаблівасцей светаўспрымання, псіхікі, менталітэту пэўнай нацыі і выступае адным са шляхоў спасціжэння этнакультурнай адметнасці пэўнага народа. Адлюстраванне ў мастацкіх творах нацыянальнай ментальнасці надае ёй самабытнасць, арыгінальнасць і нацыянальную адметнасць. Мастацкі тэкст, хоць і не з’яўляецца ў поўнай меры аб’ектыўнай крыніцай інфармацыі пра культуру пэўнай краіны, валодае вялікім этнакультурным патэнцыялам, аказваючы моцнае эмацыйнае ўздзеянне на чытача. Мэтай этналінгвістычнага аналізу мастацкага твора з’яўляецца выяўленне ў ім нацыянальна-культурнага кампанента мовы.

Стылістычны аналіз. Письменнік – гэта мастак, які пры дапамозе слова, словазлучэння, сказа, абзаца, складанага сінтаксічнага цэлага адлюстроўвае разнастайныя карціны жыцця і побыту народа, асобнага чалавека, навакольнага асяроддзя, жывых істот і інш. Кожны з мастакоў слова па-свойму бачыць, чуе, успрымае – адным словам, мае індывідуальны стыль у адборы і выкарыстанні мастацка-выяўленчых сродкаў. А асновай стылю, як яшчэ ў 1940 г. адзначыў К. Федзін, з’яўляецца мова, бо мова – “гэта кароль на шахматнай дошцы стылю: няма караля – не можа быць ніякай гульні, няма мовы – няма пісьменніка”. Задача стылістычнага аналізу – вызначыць асаблівасці аўтарскага стылю, прыёмаў індывідуальна-аўтарскага выкарыстання моўных сродкаў. Іншымі словамі, “зразумець тайну асобы пісьменніка” (В.Р. Бялінскі). Толькі канкрэтны аналіз канкрэтнага твора можа паказаць, што характэрна для стылю таго або іншага аўтара, чым адзін аўтар адрозніваецца ад другога.

Тэксталагічны аналіз мае на мэце параўнанне розных рэдакцый аднаго і таго ж твора, аўтарскіх чарнавікоў, рукапісаў. Ён паказвае пошукі пісьменнікам самага неабходнага, адзіна магчымага слова для пэўнай моўнай сітуацыі.

Тэма 3. Лінгвістычны аналіз як першааснова філалагічнага аналізу тэксту

Выкладчыку і студэнтам у працэсе філалагічнага аналізу важна памятаць, што ён абапіраецца на **лінгвістычны**, бо аналіз моўнага матэрыялу літаратурнага твора ўяўляе сабой першачарговую задачу. Чаму? Асноўным сродкам перадачы мастацкага зместу і аўтарскай ідэі з’яўляецца вобраз – пачуццёвае, зрокавае, слыхавое ці эмацыйнае адчуванне, якое прымушае ўспрымаць тэкст як сапраўдную рэальнасць і суперажываць прачытанаму.

Сродкам стварэння вобразаў з’яўляецца мова, пры гэтым могуць выкарыстоўвацца адзінкі ўсіх яе ўзроўняў. Яны выступаюць як складнікі адзінага цэлага. Змена аднаго элемента вядзе да змены ўсіх астатніх і сэнсу тэксту ўвогуле. Ступень адзінства формы і зместу ў многім з’яўляецца крытэрыем мастацкасці твора. Адбор і выкарыстанне моўных сродкаў вызначаюцца іх эстэтычнай матываванасцю. У мастацкім тэксце няма выпадковых словаўжыванняў: усе ўзроўні мовы ўзаемадзейнічаюць адзін з другім.

Савецкі паэт і пісьменнік, прадстаўнік дзіцячай літаратуры Лазар Лагін (Л.І.Гінзбург) адзначаў наступнае: “Наўрад ці задумваліся мае юныя чытачы, колькі сіл траціць пісьменнік на адну старонку кнігі, якую пры самым уважлівым чытанні можна прачытаць за дзве

мінуты. Сама меней дзень напружанай працы! Сядзіш, мучышся, пішаш і закрэсліваеш, пакуль не знойдзеш тое самае адзінае, самае пераканальнае і правільнае слова. А потым які-небудзь чытач у спешцы, у пагоні за сюжэтам і не зверне ўвагі на гэту народжаную ў цяжкой працы думку і сам сябе тым самым абкрадзе”.

Што да стылістычнага аналізу, дык ён у школьнай практыцы выкладання літаратуры праводзіцца ўслед за літаратуразнаўчым або паралельна з ім. Яго задача – вызначэнне асаблівасцей аўтарскага стылю, прыёмаў індывідуальна-аўтарскага выкарыстання моўных сродкаў, выдзяленне “таго стылістычнага ядра, той сістэмы сродкаў выказвання, якая нязменна прысутнічае ў творах гэтага аўтара, хоць бы ў межах асобнага перыяду яго творчасці” [15, с. 80].

Структурна-кампазіцыйныя асаблівасці тэксту. Доўгі час асаблівасці кампазіцыі тэксту не прыцягвалі ўвагу лінгвістаў, а былі сферай інтарэсаў літаратуразнаўцаў. Пры гэтым па-за ўвагай даследчыкаў заставаліся вельмі істотныя моманты, якія ў многім вызначаюць мастацкія вартасці твора. Назіранні над лінгвістычнай кампазіцыяй твора яшчэ толькі пачынаюцца, таму няма пакуль дакладнай, прымальнай для любога тэксту тэорыі.

Мастацкі тэкст не з’яўляецца наборам сказаў, парадак якіх вызначаецца толькі рэальнай паслядоўнасцю апісаных з’яў ці падзей. Выкладаючы змест, пісьменнік імкнецца знайсці для яго выражэння ідэальную форму, г.зн. размясціць пэўныя адзінкі такім чынам, каб яны валодалі максімальнай здольнасцю для выражэння зместу і ўздзеяння на чытача. Устаноўлена, што інтуітыўна мастакі прыходзяць да такой пабудовы, якая вызначаецца законам сіметрыі. Разуменне сіметрыі складанае, яно праяўляецца ў розных яе відах, аднак найбольш наглядна ў мастацкіх творах яно адчуваецца ў паўторах. Адны і тыя ж ці падобныя словы, формы, сінтаксічныя канструкцыі служаць стварэнню своеасаблівай *маўленчай сіметрыі*.

З пункту гледжання кампазіцыі важнымі могуць быць сродкі сувязі сказаў, падзел на абзацы, выдзяленне сэнсавых частак і інш.

Тэма 4. Змест і структура тэксту

У чым сутнасць мастацкага тэксту? З усіх відаў тэкстаў асобна разглядаюцца літаратурна-мастацкія тэксты, у якіх рэчаіснасць паказваецца вобразна, г.зн. пры дапамозе мастацкага вобраза ў агульных (тыповых) і асаблівых (індывідуальных) рысах. З гэтай прычыны літаратурна-мастацкі тэкст лічыцца з’явай унікальнай і феноменальнай. Вядомы айчынны мовазнавец М.Я. Цікоцкі заўважае: “Спецыфіка вобразнасці мастацкай літаратуры ... вызначаецца перш за ўсё тым, што

гэта мова сканцэнтравана і сістэмна скіравана на выражэнне вобразнага зместу. А ў мастацкай літаратуры, у кожным творы ўвесь змест павінен быць вобразным, што адрознівае яго ад іншых (немастацкіх) твораў літаратуры, дзе вобразнасць зместу бывае толькі эпизадычнай”.

Славесна-мастацкі тэкст – гэта твор вуснага ці пісьмовага маўлення, які мае сэнсавую (намінацыйна-інфармацыйную) і эстэтычную (мастацкую, вобразную) цэласнасць, а таксама інтанацыйную (рытма-меладычную) закончанасць. Мінімальным мастацкім тэкстам можа быць звязнае вобразнае выказванне (нават адзін сказ), максімальным – вобразны славесны твор пэўнага жанру (прыказка, прыпеўка, верш і інш.). Асновай мастацкага тэксту з’яўляецца мастацкі вобраз, праз яго перадаецца сапраўдны сэнс тэксту. Успрыняцце вобраза звязана з якасцямі асобы, з яе здольнасцю да ўяўлення, суперажывання, фантазіравання. У залежнасці ад асабістага вопыту, псіхалагічных асаблівасцей, культуралагічных ведаў чытач стварае ў сваім уяўленні карціну і па-свойму разумее яе.

Кожны сапраўды мастацкі твор – гэта ўнікальнае сэнсава-кампазіцыйнае і сэнсава-граматычнае адзінства, у якім суладна ўзаемадзеіваюць неабходныя моўна-выяўленчыя сродкі. Вучоныя вызначылі і раскласіфікавалі фактары, якія стымулююць выбар моўных сродкаў і арганізацыю іх у тэксце. Гэта *аб’ектыўныя і суб’ектыўныя фактары*. Першыя дзейнічаюць пры ўтварэнні любога тэксту, апошнія – пры ўтварэнні асобных мастацкіх тэкстаў.

Аб’ектыўнымі фактарамі, што ўтвараюць усялякія тэксты, лічацца: 1) моўная норма; 2) функцыянальны стыль; 3) сітуацыя і звязаны з ёю сэнс; 4) тып выкладу ці форма маўлення (апавяданне, апісанне, разважанне, тлумачэнне).

Суб’ектыўныя фактары наступныя: 1) характар сітуацыі (рэальная ці ўмоўная); 2) асоба аўтара, яго светапогляд; 3) характар персанажаў; 4) ідэйна-эстэтычны напрамак твора.

Пералічаныя фактары тэкстаўтварэння адносяцца да экстралінгвістычных, ці пазамоўных, знешніх фактараў. Унутранымі фактарамі тэкстаўтварэння варта лічыць найперш асобныя моўныя сродкі ў пэўных камбінацыях. Праф. В.А. Звэгінцаў зазначаў: “Вучоныя, якія прыступаюць да вывучэння тэксту, магчыма, і не падазраюць, што ім прыйдзецца мець справу з аб’ектам, што па сваёй грандыёзнасці не ўступае Сусвету, – па сутнасці, з лінгвістычным Сусветам”. Сапраўды, тэкст невычарпальны па сваім змесце: мы творча ўзнаўляем тое, што было створана пісьменнікам, на аснове свайго жыццёвага вопыту. Вопыт жа наш пастаянна пашыраецца, і мы знаходзім у тэксце ўсё новае і новае..

Структура тэксту. Слова *тэкст* паходзіць ад лац. *textum, textilis*, што азначае 1) тканы, сатканы; 2) збудаваны, падрыхтаваны,

звіты, сплечены; 3) састаўлены, складзены, створаны; 4) уплечены. Тэрмін *тэкст* шматзначны, таму што ён з'яўляецца аб'ектам вывучэння розных навук. Паводле Савецкага Энцыклапедычнага слоўніка (М., 1985), *тэкст* – гэта 1) паслядоўнасць сказаў, слоў (у семіётыцы – знакаў), пабудаваная ў адпаведнасці з правіламі дадзенай мовы, дадзенай знакавай сістэмы, якая ўтварае паведамленне; 2) славесны твор; у мастацкай літаратуры – закончаны твор або яго фрагмент, складзены са знакаў натуральных моў (слоў) і складаных эстэтычных знакаў (склад паэтычнай мовы, сюжэту, кампазіцыі і г.д.); 3) аўтарскае сачыненне без каментарыяў і дадаткаў да яго; 4) у выданні – частка тэксту, выражаная ў славеснай форме, у адрозненне ад малюнкаў, чарцяжоў, формул і інш.; 5) друкарскі шрыфт, памер якога роўны 20 пунктам. Дысцыплінай, цесна звязанай з вывучэннем тэксту, з'яўляецца **тэксталагія** – галіна філалагічнай навукі, якая вывучае творы пісьменнасці, літаратуры, фальклору з мэтай крытычнай праверкі і ўстанаўлення дакладнага тэксту для іх далейшага навуковага вывучэння і выдання.

Існуюць розныя **канцэпцыі пабудовы тэксту**. Адна з найбольш аргументаваных прапаноўвае выдзяляць у структуры тэксту два асноўныя бакі – змест і форму.

Змест тэксту – гэта інфармацыя, якую хацеў перадаць аўтар. У залежнасці ад мэт яна можа быць:

– *рацыянальнай* (г.зн. такой, якая адпавядае аб'ектыўнай рэчаіснасці). Мэта – аб'ектыўна інфармаваць. Такую мэту маюць, напрыклад, навуковыя артыкулы, лекцыі, манаграфіі, курсавыя і дыпломныя працы. Рацыянальная інфармацыя прысутнічае ў любым тэксце, аднак у розным аб'ёме;

– *эмацыянальна-ацэнчнай* (г.зн. такой, якая адлюстроўвае аўтарскі пункт гледжання). Мэта – перадаць пазіцыю аўтара (у публіцыстыцы, у мастацкай літаратуры);

– *прагматычнай* (інфармацыяй уздзеяння) – разлічана на ўласную трактоўку чытача або слухача (рэклама “Купляйце беларускае!”).

У мастацкім тэксце прадстаўлены ўсе тры віды інфармацыі, аднак пераважае прагматычная.

Форма – гэта спосаб выражэння думкі і пачуццяў: словы, сінтаксічныя канструкцыі, абзац, рытм, рыфма, жанр і інш. Форма тэксту дыктуецца аб'ектам апісання і аўтарскімі мэтамі. Асноўнымі формамі тэкстаў з'яўляюцца ўстойлівыя маўленчыя жанры: пісьмо, запіска і інш. (усяго больш за 800). У аснове ўсіх жанраў – тры тыпы тэкстаў – *апавяданне, апісанне, разважанне*.

Праф. Р.Я.Салганік стварыў лінейную схему звязнага маўлення: *сказ → празаічная страфа → фрагмент → глава → частка → закончаны твор*, растлумачыўшы яе наступным чынам: “Ніжняя мяжа

тэксту – адзін сказ, верхняя – няпэўнае мноства сказаў. Спецыфіка ўсіх гэтых адзінак маўлення ў іх структурнай і адноснай сэнсавай закончанасці, што дазваляе кожнай з іх пры пэўных умовах выступаць у якасці самастойнага маўленчага твора”. Адзінай, універсальнай класіфікацыі тэкстаў пакуль што няма, бо не вызначаны адзіны крытэрыі розных тыпаў тэксту. Р.Я.Салганік прапануе шэсць класіфікацый:

- 1) паводле характару пабудовы (ад 1, 2 ці 3 асобы);
- 2) паводле перадачы чужога маўлення (простая мова, ускосная мова, няўласна-простая мова);
- 3) паводле ўдзелу ў маўленні асоб (маналог, дыялог, палілог);
- 4) паводле функцыянальна-сэнсавага прызначэння (апавяданне, апісанне, разважанне);
- 5) паводле тыпаў сувязі паміж сказамі (тэксты з ланцуговай, паралельнай і далучальнай сувяззю);
- 6) паводле функцый мовы і выдзялення функцыянальных стыляў на экстралінгвістычнай аснове.

Экстралінгвістычныя параметры аналізу тэксту. *Экстралінгвістычная інфармацыя* – гэта той “знешні слой”, які акружае ўласна тэкст як паслядоўнасць знакаў. Такая інфармацыя ў лінгвістычных працах часта вызначаецца як *фонавыя веды* – той сацыяльна-культурны фон, які характарызуе маўленне. Навукоўцы Я.М.Верашчагін і В.Р.Кастамараў у сістэме фонавых ведаў выдзяляюць агульначалавечыя веды (усе ведаюць, што такое сонца, вецер, нараджэнне, смерць), рэгіянальныя звесткі (не ўсе ведаюць, што такое снег або пустыня), нацыянальныя веды (з’явы матэрыяльнай культуры пэўнага народа).

Фонавыя веды ў сістэме камунікатыўных параметраў “прамоўца – слухач” неабходны абодвум камунікантам для таго, каб працэс зносін мог адбыцца. Пры прачытанні тэксту можа здарыцца і так, што чытач не зразумее інфармацыю, “зашыфраваную” ў ім. Для адэкватнага разумення мастацкіх тэкстаў бывае неабходным прыцягваць фонавыя веды самага разнастайнага характару. Для паглыбленага разумення мастацкага тэксту, незалежна ад яго ідэйнай накіраванасці і тэматыкі, важным уяўляецца веданне звестак з біяграфіі пісьменніка і фактаў, якія паўплывалі на яго светапогляд. Крыніцамі экстралінгвістычнай інфармацыі з’яўляюцца энцыклапедычныя слоўнікі, даведнікі, спецыяльная літаратура, а таксама веды, атрыманыя пры вывучэнні іншых навуковых дысцыплін.

Моцныя пазіцыі тэксту. Эстэтычная значнасць тых ці іншых адзінак у тэксце залежыць ад пазіцыі, якую яны займаюць. Універсальнымі “аккумулятарамі” сэнсавага зместу твора з’яўляюцца моцныя пазіцыі, да якіх адносяцца загаловак, эпіграф, пачатак, канец.

1. Загалолак з’яўляецца сэнсава-тэматычным ці змястоўна-ідэйным стрыжнем, што змацоўвае ўсе раздзелы, часткі, параграфы, нават асобныя абзацы ў адзінае сэнсава-граматычнае і змястоўна-стылістычнае цэлае. Асноўная функцыя загатоўка – вызначэнне тэмы, таго, пра што будзе ісці гаворка ў творы. Адначасова загатолак як рэпрэзэнтант твора імкнецца да таго, каб выконваць функцыю рэкламы, г.зн. у максімальна лаканічнай форме прыцягнуць увагу чытача. Менавіта таму загатолак часта адыходзіць ад тэмы, і на першы план выходзіць задача заінтрыгаваць, узбудзіць цікавасць чытача. Загатоўкі цесна звязаны з універсальнымі катэгорыямі тэксту – сістэмай персанажаў, прасторай і часам (аповесць “Люба Лук’янская” К. Чорнага, камедыя “Паўлінка” Я. Купалы, раман “Снежныя зімы” І. Мележа, трылогія “На ростанях” Я. Коласа).

2. Эпіграф – гэта своеасаблівы ключ да разумення задумы аўтара. Пры семантызацыі эпіграфа важна ўлічваць не толькі тое, адкуль ён узяты, але і ўвесь тэкст, паколькі часта суадноснымі становяцца і іншыя адзінкі тэксту: сістэма часцін мовы, вобразныя сродкі.

3. Ключавыя словы – эмацыянальныя і сэнсавыя цэнтры асобных фрагментаў тэксту. Звычайна гэта неаднаразова паўтораныя ў тэксце словы, звязаныя тэматычна, значэннем аднаго і таго ж караня, адносінамі сінаніміі або антаніміі, рода-відавымі адносінамі і інш. Гэтыя словы нельга апусціць ці замяніць у тэксце. Напрыклад: *Сцецеца ў жыцце / Сцежка / – Размова жыцця / Пра жыццё* (А. Разанаў).

4. Іншыя моцныя пазіцыі тэксту – уласныя імёны, метафары, цытаты, алюзіі, пачатак і канец тэксту і інш.

5. Для разумення мастацкага твора выключную важнасць мае *гістарычны падыход* (г.зн. уменне бачыць час напісання твора і час, калі адбываюцца падзеі ў творы), а таксама *архітэктоніка* – знешняя будова літаратурна-мастацкага твора; *кампазіцыя* – унутраная структура твора; *аўтарская мова* – уласна аўтарская і няўласна аўтарская.

Заданне 1. *Прачытайце наступныя азначэнні мастацкага тэксту. У чым істотнае адрозненне мастацкага тэксту ад тэкстаў іншых тыпаў? Як вы разумееце эстэтычную функцыю мастацкага тэксту?*

1. Мастацкі тэкст уяўляе сабой асобасную інтэрпрэтацыю рэчаіснасці. Пісьменнік апісвае тыя фрагменты рэчаіснасці, з якімі ён знаёмы; развівае такія думкі, якія яму блізкія і зразумелыя; выкарыстоўвае моўныя элементы і метафары, якія напоўнены для яго асобасным сэнсам. Карціна свету, адлюстраваная ў мастацкім тэксце, з’яўляецца структурызацыяй і вербалізацыяй карціны свету аўтара як асобы. (Бялянін В.П.)

2. Пад мастацкім тэкстам трэба разумець камунікатыўна-накіраваны вербальны твор, які валодае эстэтычнай каштоўнасцю, што выяўляецца ў працэсе яго ўспрыняцця. З камунікатыўнага і псіхалінгвістычнага пункту гледжання тэкст заўсёды ствараецца “для чагосьці”, і нават яго стварэнне “з мэтай самавыражэння” з’яўляецца тэкстам з камунікатыўнай накіраванасцю. (Маслава В.А.)

3. Большасць тэкстаў з пункту гледжання іх арганізацыі імкнецца да захавання нормаў, устаноўленых для дадзенай групы тэкстаў (функцыянальных стыляў), і тым самым як бы супраціўляецца парушэнню правільнасці тэксту. Гэта, аднак, не заўсёды адносіцца да мастацкіх тэкстаў, якія, хоць і падпарадкоўваюцца некаторым агульнапрынятым нормам арганізацыі, усё ж захоўваюць значную долю “актыўнага бессвядомага”, якое нярэдка выклікае правільнасць і ўплывае на характар арганізацыі выказвання. (Гальперын І.Р.)

4) Чым жа мастацкі тэкст адрозніваецца ад тэкстаў іншых тыпаў? Зрэдку гавораць пра яго асаблівую эмацыянальнасць, аднак няўжо гутарковая мова менш эмацыянальная? Многія бачаць своеасаблівасць мастацкага тэксту ў яго эстэтычнасці. Але ці можам мы сказаць, што ўсе іншыя тэксты пазбаўлены эстэтычнай значнасці? Навуковыя тэксты могуць прыносіць нам не менш эстэтычнай асалоды. Розніца ў тым, што мова мастацкай літаратуры іншая, чым тая, да якой мы звяртаемся, будуючы іншыя тыпы тэкстаў. Мастак слова карыстаецца агульнай мовай, але для апісання сітуацыі, шляхам якой ён выражае сваю філасофію, сваё разуменне свету. Менавіта сітуацыя іграе ролю мовы – выразніка некаторых агульных ідэй і ўяўленняў аўтара пра свет. Галоўнае – у гэтай “двухпавярховасці” тэксту. Пры гэтым мастацкі тэкст можа і не аказваць эстэтычнага ўражання. Эстэтычнасць тэксту залежыць ад таленту аўтара. (Мурзін Л.Н.)

Заданне 2. *Азнаёмцеся з уяўленнем пра структурную арганізацыю тэксту ў канцэпцыі Н.С. Балотнавай. Якія асноўныя прынцыпы такога выдзялення тэксту?*

Падузроўні тэксту	У лінгвістычным аспекце	У экстралінгвістычным аспекце
Інфарматыўна-сэнсавы	Фанетычны Марфалагічны Лексічны Сінтаксічны	Прадметна-лагічны Тэматычны Сюжэтна-кампазіцыйны
Прагматычны	Экспрэсіўна-стылістычны Функцыянальна-стылістычны	Эмацыянальны Вобразны Ідэйны

Тэма 5. Семантыка-стылістычны метадад аналізу. Лексіка-фразеалагічны ўзровень мовы

Лексічны ўзровень з’яўляецца самым цікавым і прадуктыўным пры лінгвістычным аналізе тэксту. Менавіта лексіка перадае перш за ўсё змест твора і дае аўтару неабмежаваныя магчымасці для выбару сродкаў, якія могуць выразіць яго думкі і пачуцці. Гэты ўзровень адлюстроўвае індывидуальныя асаблівасці стылю, спецыфіку мастацкага метаду, філасофскія і эстэтычныя погляды пісьменніка. “Пошукі дакладнага, таго адзіна-адзінюсенькага слова – цяжкія, пакутлівыя, – пісаў Б. Сачанка ў аповесці “Не на той вуліцы”. – У слове ж не толькі сэнс, у ім і колер, і гук; слова жывапісе, нясе думку і музыку; слова – расхалоджвае і натхняе; яно – забаўка і зброя”.

Для стварэння вобразаў у мастацкім тэксце выкарыстоўваюцца наступныя лексічныя з’явы:

1. Словы ў звычайным моўным значэнні. Дакладнае слова, адлюстроўваючы навакольную рэчаіснасць, уключае пачуццёвы вопыт чалавека. Шырока бытуе думка, што выразнасць маўлення – гэта яго вобразнасць, звязаная з ужываннем тропаў і стылістычных фігур. Вобразна-выяўленчыя сродкі кожнай мовы ствараюць маляўнічасць маўлення, але “жывапіснае” маўленне можа атрымацца і без усякіх вобразна-выяўленчых сродкаў. Усё залежыць ад значэння і стылістычнай афарбоўкі слова, словазлучэння, сказа.

2. Стылістычна афарбаваная лексіка. Існуюць розныя класіфікацыі лексікі з пункту гледжання яе функцыянальнай ці жанравай прымацаванасці. Пры аналізе тэксту мы павінны імкнуцца супастаўляць яго адзінкі паміж сабой, а таксама з тым уяўленнем пра нейтральны спосаб выражэння таго ці іншага зместу, які існуе ў нашай свядомасці. У самым агульным плане характарыстыка стылёвай афарбоўкі слова можа быць выражана з дапамогай тэрмінаў “павышаная” (гэта агульнае адценне кніжнасці ў слове; запазычаная лексіка, традыцыйна-паэтычная лексіка, архаізмы) і “паніжаная” (сведчыць пра ўжыванне слова ў размоўным стылі – гутарковая і прастамоўная лексіка).

Асобна трэба сказаць пра словы, якія маюць народна-паэтычную афарбоўку. Напрыклад: *Прыходзі ж, вясенька-радасць, / буйна росамі заззяй...* (Я. Колас). Іх нельга аднесці ні да “высокай”, ні да “нізкай” лексікі, бо, з аднаго боку, яны маюць гутарковае адценне і з’яўляюцца прыналежнасцю вуснага маўлення, а з другога – яны вельмі паэтычныя і выражаюць розныя адценні эмоцый, звязаных звычайна з кніжнымі тэкстамі.

Пры аналізе тэксту недастаткова ўстанавіць наяўнасць у слове функцыянальнай афарбоўкі. Неабходна ацаніць ужыванне такога

слова на фоне літаратурнай мовы ў той час, калі быў напісаны твор (наколькі яно было заканамерным), паспрабаваць вызначыць мэту яго выкарыстання (маўленчая характарыстыка героя, выражэнне аўтарскай ацэнкі з’явы, падпарадкаванне законам жанра і інш). Трэба таксама памятаць пра тое, што пісьменнік не заўсёды ўжывае стылістычна афарбаваную лексіку ў адпаведнасці з існуючымі ў мове правіламі (высокая лексіка – урачыстасць, зніжаная – абыдзеннасць). Стылістычная афарбоўка можа набываць асаблівае адценне ў мастацкім кантэксце. Напрыклад, кніжная лексіка можа выражаць іранічныя адносіны да героя, у той час як размоўная – перадаваць самыя высокія пачуцці. Цікавыя эфекты ствараюцца спалучэннем высокай і нізкай афарбоўкі слоў у адным кантэксце. *Багачы і панства,/ нашы дабрадзеі!..* (Я. Колас).

а) *дыялектызмы* ў мастацкім тэксце звычайна выкарыстоўваюцца з дзвюма мэтамі:

– словы, якія не маюць сінонімаў у літаратурнай мове і называюць прадметы мясцовага побыту, служаць для абазначэння адпаведных рэалій. Яны звычайна менш экспрэсіўныя, і эфект ад іх выкарыстання бачыцца ў тым, што ствараецца пэўны мясцовы каларыт, атмасфера вясковага побыту;

– дыялектызмы могуць служыць аўтару для выражэння сваіх адносін да таго, што апісваецца, або перадаваць розныя эмоцыі аўтара і герояў, з’яўляюцца сродкам стылізацыі;

б) *прафесіяналізмы* ствараюць эфект “пагружэння” ў прафесію;

в) *жарганізмы*. Большасць жарганізмаў мае адпаведнікі ў літаратурнай мове, таму звычайна яны ўжываюцца для маўленчай характарыстыкі, хоць, разам з тым, дапамагаюць нам уявіць жыццё пэўнага кола людзей, прынятыя ў ім правілы, звычаі, існуючы ў прафесійным асяроддзі інтэлектуальны і культурны ўзровень;

г) *запазычаная лексіка* ў сучаснай беларускай мове можа быць нейтральнай, а можа быць афарбавана функцыянальна або экспрэсіўна. Пры аналізе мастацкага тэксту нас цікавіць толькі стылістычна афарбаваная лексіка, аднак вызначыць, ці мае слова ў тэксце своеасаблівую выразнасць, не заўсёды лёгка. Цікаvasць уяўляюць шляхі ўвядзення запазычанняў у тэкст, калі аўтар як бы падкрэслівае іх “чужародны” характар, тлумачыць іх значэнне ці каменціруе ўжыванне;

3) словы, якія ілюструюць сістэмную арганізацыю лексікі. Заўважым, што лексічныя адзінкі існуюць у мове не ізалявана, а ўступаюць паміж сабой у розныя сувязі і адносіны. Так, з’явы сінаніміі, антаніміі, аманіміі ўяўляюць сабой аб’яднанні слоў у сістэмы па адносінах падабенства ці адрознення:

а) *сінонімы* – словы, якія аб’ядноўваюцца ў групы па адносінах

падабенства, але ў той жа час маюць адрозненні ў семантыцы або стылістычнай афарбоўцы. Калі пісьменнік падкрэслівае семантычную агульнасць сінонімаў, чытач атрымлівае максімальна дакладнае ўяўленне аб прадмеце, словы дапаўняюць адно другое, канкрэтызуюць дэталі. Калі ж увага акцэнтуюцца на тым, што адрознівае сінонімы, павышаецца экспрэсіўнасць іх выкарыстання. Таму пры аналізе тэксту важна зразумець, які спосаб выкарыстання сінонімаў выбраны ў дадзеным выпадку;

б) *антонімы* аб'ядноўваюцца ў сістэму па прынцыпе супрацьлегласці значэння. У той жа час іх семантыка мае пэўную блізкасць, інакш сістэмныя адносіны былі б немагчымыя. Існуюць розныя спосабы выкарыстання антонімаў у мастацкім тэксце. Антонімы дапамагаюць удакладніць сэнс выказвання пры супастаўленні розных прадметаў ці прымет аднаго прадмета, паказваюць змены ў часе і інш. Вельмі выразным з'яўляецца прыём, паводле якога аднаму прадмету прыпісваюцца процілеглыя ўласцівасці адначасова. Гэты прынцып ляжыць у аснове *аксюмарана*;

в) *амонімы*. Адносіны, у якія ўступаюць амонімы, менш істотныя для выражэння сэнсу, паколькі іх знешняе падабенства выпадковае, затое экспрэсіўнасць ужывання відавочная. Звычайна амонімы выкарыстоўваюцца ў вершах, асабліва як сродак стварэння камічнага. У прозе, як правіла, гэта сродак маўленчай характарыстыкі; на іх выкарыстанні пабудаваны каламбуры.

4) *словы, ужытыя ў кантэкстуальным значэнні*. Большасць слоў у тэксце выступае ў якім-небудзь адным з моўных значэнняў. Праўда, зрэдку мы можам назіраць выпадкі выкарыстання слоў у асобых, аўтарскіх значэннях.

У склад семантычнай структуры слова звычайна ўваходзіць не толькі ядро, у якім выражаецца асноўны сэнс, але і дадатковыя семантычныя кампаненты, так званыя канататыўныя семы, якія выяўляюць стылістычную афарбоўку, а таксама пэўныя асацыяцыі, якія слова выклікае ў носбітаў мовы. Пры выкарыстанні ў мове зменам з лёгкасцю паддаюцца дадатковыя адценні ў значэнні слова, у першую чаргу – экспрэсіўная афарбоўка і асацыятыўныя сувязі. Ядро звычайна застаецца нязменным, акрамя ўтварэння новага, аўтарскага значэння на аснове метафары, метаніміі ці сінекдахі.

У многіх выпадках значэнне слова сапраўды з'яўляецца кантэкстуальным, г.зн. узнікае аднаразова і больш не паўтараецца. Такое значэнне робіць ужыванне слова экспрэсіўным. Як пісьменніку ўдаецца ўнесці нешта новае ў семантыку слова?

1. Адзін з цікавых спосабаў – узнаўленне ўнутранай формы слова. Робіцца гэта або з дапамогай тлумачэння паходжання слова, або шляхам прывядзення роднасных слоў, якія як бы нагадваюць чытачу пра этымалагічныя сувязі.

2. Аўтар з дапамогай кантэксту раскрывае новае значэнне слова, якое можа служыць сродкам маўленчай характарыстыкі – часта для мовы чалавека, які недастаткова добра валодае ёй (дзіця або іншаземец). Такое выкарыстанне семантыкі можа служыць цікавым прыёмам стварэння камічнага.

3. Яшчэ адным паказчыкам незвычайнасці семантыкі лексічнай адзінкі можа служыць нечаканае спалучэнне слова з іншымі словамі ў тэксце. Для большасці слоў іх лексічная валентнасць даволі абмежаваная, таму чытач лёгка заўважае яе парушэнні.

Ва ўсіх прыкладах стварэння кантэкстуальнага значэння праяўляецца майстэрскае валоданне пісьменніка словам, уважлівыя адносіны да мовы, уменне віртуозна валодаць матэрыялам, ствараючы новае на аснове вядомага.

5) тропы. Троп – гэта змена асноўнага значэння слова, перанос назвы з традыцыйна абазначаемага прадмета ці з’явы на іншы, звязаны нейкімі сэнсавымі адносінамі з першым. Калі мы маем справу з тропам, мы адрозніваем прамое значэнне і пераноснае, якое вызначаецца гэтым тэкстам. Троп – форма паэтычнага мыслення. Да тропай адносяцца: *эпітэт, параўнанне, метафара, метанімія, сінекдаха, гіпербала, літота, сімвал, алегорыя, іронія, гратэск, перыфраза.*

Тэма 6. Фанетычны і марфалагічны ўзроўні аналізу тэксту

1. Фанетычны ўзровень.

Фанетычны ўзровень практычна ніколі не з’яўляецца галоўным у тэксце, аднак нярэдка ён дапамагае выражэнню зместу. Яго роля можа быць больш або менш значнай у залежнасці ад многіх асаблівасцей тэксту:

- 1) ад жанру (натуральна, што ў вершах гучанне слова набывае большае значэнне, чым у прозе);
- 2) ад індывідуальна-аўтарскіх асаблівасцей стылю;
- 3) ад зместу і асаблівасцей формы твора.

Аднак любы па-сапраўднаму мастацкі тэкст заўсёды арганізаваны фанетычна ў адпаведнасці з законам мовы: ён не ўтрымлівае немілагучных спалучэнняў, рытмічна і інтанацыйна адпавядае зместу. Калі разглядаць фанетычны ўзровень у шырокім сэнсе (як агульныя асаблівасці гукавога маўлення), то можна звязаць з ім і назіранні над інтанацыяй і рытмікай тэксту.

Да ліку ўласна фанетычных асаблівасцей адносяцца спецыяльна створаныя аўтарам гукавыя эфекты. Яны могуць быць двух тыпаў:

1) *накіраваныя на стварэнне экспрэсіі* (амфатычны націск, алітэрацыя, асананс). Аўтар можа мэтанакіравана выкарыстоўваць узмацненне ў параўнанні са звычайным для мовы ўжыванне якога-небудзь аднаго гука або групы гукаў. Тэкст можа быць пабудаваны і такім чынам, што ў ім акажацца многа галосных ці зычных, глухіх ці звонкіх гукаў. Нярэдка такія прыёмы служаць для стварэння гукавога вобраза таго, што з'яўляецца прадметам апісання. Больш цяжка зразумець задуму аўтара тады, калі ён выкарыстоўвае гукавыя эфекты для перадачы сваіх асацыяцый, звязаных з прадметам апісання і часта вельмі суб'ектыўных. Вядома, што пісьменнікі ў сваім творчым уяўленні нярэдка звязваюць тыя або іншыя гукі з пэўнымі значэннямі. Гэта сведчыць пра факт існавання асобай, гукавой семантыкі (хоць у розных аўтараў яна далёка не супадае);

2) *накіраваныя на стварэнне маўленчай характарыстыкі персанажаў*. Звычайна гэта функцыянальна-стылістычнае ўжыванне фанетычных варыянтаў слоў, якія сведчаць пра сацыяльнае паходжанне героя, асаблівасці яго мовы і інш.

Асобна пры характарыстыцы фанетычнага ўзроўню трэба сказаць пра націск. У тэксце неабходна бачыць усе выпадкі несупадзення націску з арфаэпічнымі нормама літаратурнай мовы і тлумачыць прычыны такіх акцэнталагічных адхіленняў. Аўтар можа дазволіць сабе парушыць арфаэпічную норму ў слове з пэўнай стылістычнай мэтай – звычайна для маўленчай характарыстыкі персанажа. У іншых выпадках змены ў націску не з'яўляюцца экспрэсіўнымі: яны або адпавядаюць часу напісання твора, або неабходныя для стварэння рытму.

2. Марфалагічны ўзровень.

Словаўтварэнне і склад слова. У працэсе філалагічнага аналізу тэксту трэба памятаць, што багатая, разнастайная і гнуткая сістэма спосабаў словаўтварэння дазваляе аўтару пры неабходнасці (ці па жаданні) утвараць па існуючых у мове мадэлях новыя словы – дастаткова зразумелыя, нягледзячы на іх аднаразовае ўжыванне. Гэта *аўтарскія неалагізмы*, ці *аказіяналізмы*. Натуральна, што яны могуць разглядацца і пры аналізе лексічнага ўзроўню мовы твора. У аснове стварэння новых слоў ляжаць дзве прычыны: 1) імкненне максімальна дакладна выразіць думку пры адсутнасці ў слоўнікавым складзе мовы патрэбнага слова; 2) жаданне зрабіць слова як мага больш выразным і ў сувязі з гэтым змяніць яго марфемную структуру.

У любым выпадку аўтарскія ўтварэнні вельмі экспрэсіўныя. Наяўнасць ці адсутнасць у творы аказіяналізмаў і выбар мадэляў для іх стварэння вызначаецца асаблівасцямі стылю аўтара, літаратурнымі традыцыямі часу напісання твора і іншымі фактарамі. Звычайна неалагізмы з'яўляюцца ў паэтычных тэкстах, дзе не раскрываецца ні

іх значэнне, ні прычыны, якія прымусілі аўтара да такой словатворчасці. Разуменне працэсу стварэння слова дапамагае нам устанавіць шматлікія асацыяцыі, якія меў на ўвазе аўтар, уявіць усю заключаную ў слове семантычную і стылістычную інфармацыю.

Цікавы эфект можа ўзнікнуць пры выкарыстанні ў невялікім кантэксце некалькіх слоў з аднолькавымі марфемамі. “Сутыкненне” аднакаранёвых слоў узмацняе значэнне таго, што выражана ў іх агульнай частцы. Ужыванне некалькіх слоў з аднолькавымі прыстаўкамі ці суфіксамі таксама звяртае ўвагу на гэтыя афіксы, тым самым падкрэсліваючы іх значэнне або стылістычную афарбоўку. Часцей за ўсё з такой мэтай выкарыстоўваюцца суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі. У мастацкім тэксце мы можам сутыкнуцца з прыкладамі ўжывання марфемы ў якасці слова з асобым значэннем, хоць марфема не можа ўжывацца ізалявана.

Суадносіны часцін мовы ў тэксце. Яны залежаць у першую чаргу ад прыналежнасці тэксту да аднаго з тыпаў маўлення – апавядання, апісання ці разважання, а таксама ад агульнай арыентацыі твора на размоўны або кніжны стыль. Ужыванне тых або іншых часцін мовы дыктуецца таксама зместам тэксту і асаблівасцямі творчай манеры пісьменніка.

Самай нейтральнай у стылістычных адносінах часцінай мовы з’яўляецца *назоўнік*. Ён складае каля 40% ад усіх слоў знамянальных часцін мовы, выкарыстаных у тэксце. У той жа час залішняя ўжыванне назоўнікаў можа ствараць пэўныя эфекты, напрыклад, дэталізаваць апавяданне.

Значна больш выразнымі ў параўнанні з назоўнікамі з’яўляюцца *прыметнікі* і *дзеясловы*. Прыметнікі дапамагаюць сканцэнтраваць увагу на прыметах прадмета. Тэкст з вялікай колькасцю прыметнікаў звычайна носіць кніжны характар, вылучаецца вялікай эмацыянальнасцю, таму што прыметнікі часта называюць якасць не аб’ектыўна, а суб’ектыўна.

Дзеясловы ж акцэнтуюць увагу на дзеянні, таму тэкст з вялікай колькасцю дзеяслоўнай лексікі з’яўляецца дынамічным і, як правіла, больш экспрэсіўным. Інтанацыя такога тэксту характарызуецца напружанасцю, асаблівым рытмічным малюнкам.

Колькасць астатніх часцін мовы звычайна ў тэксце меншая.

Экспрэсіўнае выкарыстанне асобных граматычных формаў. Граматычныя формы слоў, нягледзячы на іх строгую ўпарадкаванасць, могуць час ад часу выкарыстоўвацца так, што іх ужыванне парушае ўсталяваныя традыцыі, і тым самым садзейнічаць павышэнню выразнасці тэксту. Павышэнню экспрэсіўнасці тэксту служаць формы слоў, ужытыя ў пераносным значэнні (напрыклад, выкарыстанне формы адзіночнага ліку назоўніка замест множнага).

Асабліва вялікія магчымасці для ўзаемазамены формаў маюць парадгмы дзеясловаў, галоўным чынам формы часу і ладу. Сапраўды, дзеяслоўныя формы любога часу і ладу могуць ужывацца ў самых розных значэннях – замест асабовых формаў, з разнастайнымі мадальнымі адценнямі і інш. Выкарыстоўваючы такія формы, пісьменнік дабіваецца дваінога выніку. Па-першае, чытач як бы становіцца ўдзельнікам падзей; па-другое, апісанне набывае шырокае, абагульняльнае характар і можа быць суаднесена з любым чалавекам.

Павышэнню выразнасці тэксту служыць змяненне якога-небудзь граматычнага параметра слова, якое можа прывесці да ўтварэння нехарактэрных для яго формаў. Напрыклад, непераходны дзеяслоў у тэксце можа стаць пераходным, агульнае імя – уласным і, як вынік, здольным да ўтварэння формы множнага ліку.

Тэма 7. Сінтаксічны ўзровень аналізу тэксту

Сінтаксічны ўзровень дае пісьменніку вялікія магчымасці для выбару канструкцый, здольных перадаць патрэбны змест. Тут лёгка знаходзіць сваё выразненне і густ пісьменніка, і яго эстэтычныя погляды, і ўплыў літаратурнай школы, і многае іншае. Сінтаксічная арганізацыя тэксту, у адрозненне ад іншых моўных узроўняў, не вызначаецца непасрэдна зместам, таму яна можа служыць выдатным сродкам для перадачы інфармацыі – і сэнсавай, і эмацыянальнай. Акрамя таго, сінтаксіс тэксту аказвае непасрэднае ўздзеянне на эмоцыі чытача.

Сінтаксіс тэксту – вельмі складаная моўная арганізацыя, якая ўключае ў сябе адзінкі рознага парадку. Да іх адносяцца:

1. Асобыя сінтаксічныя канструкцыі, надзеленыя вялікай экспрэсіўнасцю, – сінтаксічныя фігуры. Сінтаксічныя фігуры, асноўнае прызначэнне якіх – узмацніць уражанне ад прачытанага, зрабіць яго больш яркім, выразным, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах з даўніх часоў. Звычайна іх называюць “формай ухілення ад звычайнага спосабу выразнення з мэтай стварэння экспрэсіўнасці”, г.зн. у іх аснове ляжыць свядомае парушэнне ідэальных сінтаксічных мадэляў. Усе сінтаксічныя фігуры падзяляюцца на дзве групы: экспрэсіўнасць першай ствараецца за кошт асаблівасцей размяшчэння слоў (*інверсія, сінтаксічны паралелізм, градацыя, перыяд, паўторы, антытэза*); экспрэсіўнасць другой – за кошт парушэння агульнапрынятых правілаў пабудовы тэксту (*эліпсіс, умаўчанне, парцэляцыя, рытарычнае пытанне, няўласна-простая мова*).

2. Сказы рознай будовы. У мове ёсць тыпы сказаў, выкарыстанне якіх з’яўляецца далёка не заўсёды нейтральным.

Напрыклад, аднастаўныя сказы ствараюць пэўны эффект, калі сустракаюцца ў вялікай колькасці; няпоўныя сказы могуць быць сродкам маўленчай характарыстыкі і інш.

3.Сінтаксічнае напэўненне сказа: спосабы выражэння членаў сказа, ускладненасць аднароднымі і адасобленымі членамі, параўнальнымі канструкцыямі, звароткамі і інш. – таксама могуць быць стылістычна цікавымі.

4.Інтанацыя тэксту. Узмацненне ці аслабленне інтанацыі перадаецца пры дапамозе розных знакаў прыпынку.

Такім чынам, пры ацэнцы экспрэсіўнасці і своеасаблівасці моўнай арганізацыі тэксту мы можам кіравацца ў большасці выпадкаў супастаўленнем сказаў з тэксту з абстрактнай мадэллю ідэальнага сказа. Чым больш яны адрозніваюцца, тым больш матэрыялу для лінгвістычнага аналізу.

Тэма 8. Супастаўляльна-стылістычны метада аналізу

Як заўважае І.Я. Лепешаў, “тэксталагічны аналіз – гэта параўнанне розных рэдакцый аднаго і таго ж твора, аўтарскіх чарнавікоў, рукапісаў. Гэтым займаюцца спецыялісты-тэксталагі, але апублікаваныя іх назіранні і вывады безумоўна, можна і трэба выкарыстоўваць і ў школе, бо на іх аснове лёгка паказаць творчыя “пакуты слова”: як пісьменнік шукаў і нарэшце знайшоў самае неабходнае, адзіна магчымае слова ці выраз для пэўнай маўленчай сітуацыі. Дарэчы, пры вывучэнні ў школе праграмных твораў Я. Купалы, Я. Коласа, К. Чорнага, М. Лынькова, І. Мележа, У. Караткевіча настаўнік мае магчымасць рабіць самастойныя назіранні, выкарыстоўваючы акадэмічныя выданні – зборы твораў гэтых пісьменнікаў: у каментарыях да кожнага тома падаюцца варыянты аўтографу, розных рэдакцый твора” [19, с. 14].

Заданне. Зрабіце філалагічны аналіз розных рэдакцый верша М. Багдановіча “Слуцкія ткачыкі”.

Ад родных ніў, ад роднай хаты
У панскі двор дзеля красы
Яны, бяздольныя, узяты
Ткаць залатыя паясы.
І цягам доўгія часіны,
Дзявочыя забыўшы сны,
Свае шырокія тканіны
На лад персідскі ткуць яны.
А за сцяной сьмяецца поле,

Ім не пабачыць роднай хаты,
Не ўчуць ім дзетак галасы.
Яны ў панскі двор узяты
Ткаць залатыя паясы.
І цягам доўгія часіны,
Аб шчасці ўжо забыўшы сны,
Свае шырокія тканіны
На лад персідскі ткуць яны.
А за сцяной шляхі ў поле,

Зіе неба з-за вакна —
І думкі мкнуцца мімаволі
Туды, дзе расцвіла вясна,
Дзе блішча збожжа ў яснай далі,
Сінеюць міла васількі,
Халодным срэбрам ззяюць хвалі
Між гор ліючайся ракі.
Цямнее край зубчаты бора...
І тчэ, забыўшыся, рука
Заміж персідскага узора
Цв'яток радзімы васілька.
(1909г.)

Шуміць чарэмха ля акна, —
І думкі мкнуцца мімаволі
Туды, дзе расцвіла вясна.
Там так вясёла і прыгожа:
Зіаюць срэбрам ручайкі,
І ў зялёных хвалях збожжа
Закрасавалі васількі.
Там шчыры бор шуміць сурова.
Ты тчэш, бязвольная рука,
Заміж персідскага ўзора
Цв'яток радзімы васілька.
(19??г.)

****Каментарыі да розных рэдакцый верша.*

Абедзве рэдакцыі верша сведчаць аб намаганнях М.Багдановіча знайсці такія моўныя сродкі, якія б адпавядалі задачы найбольш яскрава паказаць свае адносіны да сацыяльнага прыгнятання, падкрэсліць бяспраўнае, гаротнае становішча беларускіх жанчын-ткачых. Першы, агульнавядомы варыянт (размешчаны злева) не зусім задавальняў паэта. Другі ж, больш позні варыянт (размешчаны справа) уступаў першаму з боку эстэтычнай каштоўнасці знешніх элементаў. Першая страфа другога варыянта некалькі дэфармавана з боку граматычнай мэтазгоднасці: з прычыны адначасовага ўжывання фактычна ў адным сказе суб'екта і аб'екта дзеяння (“*Ім не пабачыць роднай хаты – Яны ў панскі двор узаты*”). Складовыя гукі і словы другога радка (“*Не ўчуць ім дзетак галасы*”) не адпавядаюць памеру верша. З гэтай прычыны слова *пачуць* заменена аўтарам на *ўчуць*. Ужыты другі раз займеннік *ім* не мае ні інфармацыйнай, ні сэнсавай неабходнасці. Апрача гэтага, у сказе з’явілася неапраўданая інверсія.

Тэма 9. Аналіз паэтычных твораў

Ф. Гарсія Лорка ў свой час пісаў: “Што такое паэзія? А вось што: саюз двух слоў, пра якія ніхто не падазраваў, што яны могуць спалучыцца і што, спалучыўшыся, яны будуць несці новую таямніцу кожны раз, як іх вымавяць”. У аснову паэтычных твораў кладуцца пераважна лірычныя перажыванні аўтара, яго эмацыянальныя адносіны да жыцця, навакольнай рэчаіснасці. Аўтар паэтычнага твора ў некаторай ступені абмежаваны вершавана-паэтычным маўленнем з яго рытміка-інтанацыйнай упарадкаванасцю, строга арганізацыйнай сістэмай ужывання моўных сродкаў. Такія жанравыя формы, як ода,

санет, мадрыгал (музычна-паэтычны твор, звычайна любоўна-лірычнага зместу) і інш., рэгламентуюць таксама і архітэктоніку верша. Лірычны змест увогуле дыктуе выбар слоў і словазлучэнняў, іх парадак. Пераважна маналагічны выклад патрабуе павышанай экспрэсіўнасці выяўленчых сродкаў не толькі на сінтаксічным узроўні, але і на словаўтваральным, а таксама на фанетыка-арфаэпічным.

У адрозненне ад прозы, у паэзіі практычна заўсёды ўвагі патрабуюць наступныя кампаненты тэксту:

1. Паэзія – сукупнасць трох катэгорый: музычнасць радка + вобразнасць + эмацыянальнасць. Памер стварае рытм верша. Тэарэтыкамі і практыкамі верша было заўважана, што харэічныя памеры дапамагаюць перадаць радасны, бадзёры настрой; дактылічныя – роздум, развагу, сум. У. Маякоўскі падкрэсліваў, што доўгі, шматстопны радок стварае ўражанне важкасці, грунтоўнасці размовы, кароткі радок – эфект казначасці, весялосці, нават фамільярнасці.

2. Вельмі часта ў паэзіі на першы план выступае вобразная і гукапісная сутнасць слова. Гукавая арганізацыя мовы – гэта выкарыстанне ў адпаведнасці з аўтарскай задумай галосных і зычных гукаў, націскных і ненаціскных складоў, паўз, разнастайных інтанацый.

3. Пры аналізе паэтычнага твора ўвага павінна надавацца традыцыйнасці і навізне словаўжывання. Традыцыйнасць словаўжывання – гэта агульнасць асацыяцый чытача і паэта, абумоўленая традыцыйнасцю мовы. Прынцып навізны пры аналізе паэтычнага твора неабходны таму, што ў паэзіі мяняецца семантыка слова, нараджаюцца новыя асацыяцыі.

Заданне. *Зрабіце комплексны філалагічны аналіз наступнага вершаванага тэксту.*

Мне сніўся сон: мяне не разумелі.
Я гаварыў, а словы, быццам град,
Па тварах і вачах людзей звінелі
І да мяне вярталіся назад.

Я гаварыў: адрына, вёска, дзіва.
Я гаварыў: каханне, слодыч, спеў.
А голасу, ахрыплага і дзікага,
Ніхто не чуў, ніхто не разумеў.

Муры маўчалі грозна і сурова,
І ў распачнасці гэтай нематы
Падумаў я: калі не трэба мовы,

Каму патрэбны гэты свет і ты?
І я далей да бездані памкнуўся
І ўбачыў цемру і свой блізкі скон.
Апошні крок... Ды раптам я прачнуўся.
Такі вось сон. Такі трывожны сон. (Навум Гальпяровіч)

Тэма 10. Аналіз праяічных твораў

Літаратурна-мастацкія творы эпчнага роду найбольш разнастайныя паводле структуры і аб'ёму. Аўтары эпчных твораў неабмежавана карыстаюцца ўсімі рэсурсамі нацыянальнай мовы, ужываючы побач з літаратурнымі моўна-выяўленчымі сродкамі дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы. Трэба адзначыць, што ў сучаснай мастацкай прозе шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя камбінацыі аўтарскай і чужой мовы, унутранай мовы герояў, дыялогаў і маналогаў, элементаў сатыры і гумару, лірыкі і звычайнага побытавага апісання. Эпчны выклад адрозніваецца ў першую чаргу сваёй нагляднай вобразнасцю, ілюстрацыйнасцю.

Аналіз праяічнага тэксту можа быць залішне падрабязным. Таму выкладчыку неабходна памятаць наступнае: калі перад намі значны паводле аб'ёму праяічны твор, то больш мэтазгодным уяўляецца яго сціслы аналіз, пры якім разглядаюцца толькі найбольш важныя элементы тэксту. Апрача таго, уяўляецца мэтазгодным узяць для аналізу урывак або фрагмент з твора, пэўны яго раздзел ці частку.

Заданне. *Зрабіце комплексны філалагічны аналіз урывка з наступнага праяічнага тэксту.*

Сяргей Грахоўскі. Мясцічка... Мясцічка...

Сярод мноства страт знікла дарагоё мне слова мясцічка, і самое мясцічка страціла свой непаўторны, вякамі складзены побыт, шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый.

Што ж такое мясцічка?

Дакладнае і ёмістае слова замянілі калекамі абрэвіятур “гарпасёлак”, “ПГТ” (пасёлак гарадскога тыпу), а найчасцей – “райцэнтр”, з поўным наборам “раеў” – райкам, райвыканкам, райваенкам, райаддзелы, райканторы, райупраўленні, райзагі, райбальніцы, райміліцыі (які там рай?).

Гэты “рай”, што ўжо не вёска і яшчэ не горад, спрадвечу звалі мясцічкам. І адразу ўзнікала ўяўленне пра ціхае, невялічкае, часта далёкае ад чыгункі паселішча з дзвюма-трыма брукаванымі вуліцамі, з вялікаю рыначнаю плошчаю пасярэдзіне, з доўгім шэрагам крам і

крамак, з шумнымі асеннімі кірмашамі, з адною або з дзвюма цэрквамі, некалькімі сінагогамі. У нас іх звалі “школамі”.

Усё неабходнае чалавеку рабілася на месцы здатнымі майстрамі – стальмахамі, кавалямі, гарбарамі, шаўцамі, краўцамі і кажушнікамі, ткачамі і бляхарамі, мулярамі і малярамі, былі маслабойкі, млыны і ваўначоскі, а якія мастакі-ганчары жылі ў мястэчках! У наваколлі яны адшуквалі найлепшыя глінішчы. Мялі, песцілі замес чуйнымі і цёплымі рукамі, прыдумлялі аздобы для сваёй пасуды, падбіралі найлепшую паліву, каб аж зіхацела кожная гладышка.

На рынку доўгімі радамі стаялі гаршкі, глякі, збанкі, гарлачы, спарышы, макатры, паліванья і размаляванья, жоўтыя і чырвоныя; яны, здавалася, гарланілі шырокімі і вузкімі горламі: “Вазьмі мяне!”. Смольным, дубовым і ліпавым духам вабілі дзежкі і даёнкі, цэбры і ражкі, біклагі і бочачкі, з якіх ні расол, ні нават мёд не прасочацца і кропляю. Найбольшаю абразою і ганьбаю для майстра было слова – тандэтнік-бракароб. Найвышэйшай пахвалою – совесны чалавек.

За Мікалаеўскім часам кожнае мястэчка было цэнтрам воласці. Ёю кіравала Валасное праўленне. Сядзеў у ім выбраны ўсёю грамадою стараста, часам непісьменны, але разумны, сумленны і справядлівы, рупны гаспадар. На патрэбных паперах ён ставіў пячатку, распісваўся часам трыма крыжыкамі, а ўсё вялі пісар з памочнікам. Почыркі ў іх былі, як у школьных пропісях, аздобленыя завітушкамі, націскамі і хвосцікамі. Закон у воласці ахоўвалі ўраднік і стражнік, была і “халодная” – цёмны катушок з маленькім закратаваным акенцам. Часам трапляў туды добра падпіты рызыконт, канакрад або дробны злодзей. Былі міравы суддзя і агент страхавога таварыства “Россия”. Вось бадай і ўвесь штат воласці, трошкі меншай за цяперашні раён.

Звычайна ў канцы мястэчка стаяла земская бальніца з адным доктарам, фельчарам, сястрою міласэрнасці, сядзелкаю, а цяперашняму – санітаркаю. Аптэку трымаў прыватнік правізар.

Саматужнікі местачкоўцы адначасна былі і хлебаробамі – мелі па невялікаму надзелу зямлі, трымалі надворных і кормных свіней, адну-дзе каровы, некалькі авечак давалі воўну, бараніну і шкуры на кажухі. У кожнага харчы былі свае. Куплялі крам, або “чырвоны тавар” – фабрычныя тканіны, газу, дзёгаць, каломазь, соль, цвікі, селядцы, цукар вялікімі сіняватымі галоўамі або стаўбунамі, іголки, каснікі, гузікі, косы, паласавое жалеза на шыны для воза, чыгункі, патэльні, халву і цукеркі, юшкі і дзверцы для грубак, парцяную і суконную фарбу. Усяго хапала.

У мястэчку было дзве-тры так званыя перапечкі. На досвітку яны пяклі белыя булкі, халы, абаранкі і пернікі, і ўсё гарачанькае ў плеченых кашах, прыкрытых кужэльным уціральнікам або сурвэткаю, разносілі па мястэчку. У кожнай была свая “парафія». Калі няма чым

заплаціць, давалі напавер. “Як разжывешся, аддасі. У Амэрыку ж не з’едзеш”, – звычайна казала Алта або Двойра і несла свой кош да суседзяў. Ведала, што яе і грош не прападзе. Людзі верылі на слова і, як толькі заводзіліся грошы, аддавалі ўсе даўгі да капеечкі.

Усе местачкоўцы ведалі адзін аднаго, памяталі бацькоў і дзядоў, былі ў бліжэйшым ці далёкім сваяцтве. Бывала, у некаторых хатах прабой у дзвярах затыкалі трэсачкаю, каб толькі было відно, што нікога ў хаце няма.

Кожнае мястэчка жыло сваімі непаўторнымі традыцыямі, сваім укладам, сваімі байкамі, кепікамі, нязлоснымі анекдотамі пра дзівакаватыя ўчынкі, а ў кожнага местачкоўца была дасціпная мянушка, і яна пераходзіла з пакалення ў пакаленне. Не існавала тады ніякіх анкет, ніхто ні на кога не пісаў характарыстык. Яны былі вусныя і безапеяцыйныя – сумленны чалавек або тандэтнік і паскуднік. Часам вярнуць добрую рэпутацыю і жыцця не хапала...

2. ПЛАН ФІЛАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ ТЭКСТУ

1. Змест і ідэя тэксту (змест неабходна апісаць коратка, важна звярнуць увагу на экспліцытны, імпліцытны і эстэтычны змест. Пры аналізе ўрыўка з мастацкага твора вызначаецца ідэйны сэнс *менавіта гэтага ўрыўка*, а таксама яго роля ў поўным тэксце твора).

2. Кампазіцыйныя асаблівасці тэксту.

а) жанравая прыналежнасць тэксту;
б) кампазіцыйны тып маўлення;
в) наяўнасць мовы аўтара і персанажаў;
г) структура тэксту (выдзяленне сэнсавых частак, іх суадносіны).

3. Фанетычныя асаблівасці тэксту (пры аналізе тэксту на розных узроўнях варта вызначыць у тэксце названыя з'явы і вызначыць іх ролю ў стварэнні імпліцытнага і экспліцытнага зместу).

а) экспрэсіўныя фанетычныя сродкі;
б) парушэнне нормаў літаратурнай мовы;
в) рытмічная арганізацыя тэксту (пры аналізе вершаваных тэкстаў – асаблівасці рыфмы і памеру).

4. Лексічныя асаблівасці тэксту.

а) стылістычна афарбаваная лексіка;
б) лексіка, абмежаваная сферай выкарыстання ці прыналежнасцю да пасіўнага запасу мовы);
в) запазычаная лексіка;
г) ужыванне сінонімаў, антонімаў, амонімаў;
д) індывідуальна-аўтарскія словаўжыванні;
е) тropy.

5. Марфалагічныя асаблівасці тэксту.

а) словаўтваральныя экспрэсіўныя сродкі;
б) суадносіны часцін мовы ў тэксце;
в) экспрэсіўнае ужыванне асобных граматычных формаў;
г) стылістычна афарбаваныя формы слоў.

6. Сінтаксічныя асаблівасці тэксту.

а) інтанацыйная характарыстыка тэксту;
б) асаблівасці пабудовы простых сказаў;
в) асаблівасці пабудовы складаных сказаў;
г) стылістычныя фігуры.

7. Вывад пра лінгвістычную спецыфіку і экспрэсіўнасць тэксту (варта параўнаць удзел сродкаў розных моўных узроўняў у стварэнні экспрэсіўнасці тэксту і раскрыцці яго зместу, а таксама разгледзець тэкст на фоне ўсёй творчасці пісьменніка і асаблівасцей літаратурнай мовы, якая функцыянавала ў той час).

*** *Выконваючы назіранні над выкарыстаннем моўных сродкаў*

у творы, можна рабіць супастаўленні з іншымі рэдакцыямі тэксту, яго перакладамі на іншую мову, з творамі аўтара або іншых пісьменнікаў на гэтую тэму, дэманструючы свой чытацкі досвед.

УЗОР ФІЛАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ ТЭКСТУ

Для філалагічнага аналізу студэнтам быў прапанаваны верш Н.Гілевіча “Маці”.

Маці

Я ўзыходжу на двор,
Я кажу ёй: “Са святам!” —
І цалую знаёмыя родныя вусны,
І бяру пад руку,
І іду з ёй у хату,
Дзе ад прыпечка б’е
Дух гарачы капусны.

Я гляджу ў яе вочы,
Што свецяцца шчасцем,
Гладжу рукі сухія,
Прапахлыя зеллем,
І хілюся да сэрца...
А трэба б упасці
Перад ёю – нядужай, сівой –
На калені...

Вочы маці!
У доўгія зімнія ночы
Вы над намі
Вясёлымі зоркамі ззялі,
Вы ў нясцерпнай дрымоце
Зліпаліся, вочы.
І ўсё ж усміхаліся нам,
Забаўлялі...

Рукі маці!
Вы ў працы не зналі прынукі,
Вы насілі штогод
Мазалі, як бабіны,
Вы аж нылі ўвечары,
Мілья рукі,
Спавіваючы нас
Перад сном галубіным.

Сэрца маці!
Наш боль быў тваім,
Не іначай,
Сорам наш
Ты насіла вялізарным горам,
Кропля ж кожная
Радасці светлай дзіцячай
Напаўняла цябе,
Разлівалася морам...

А цяпер ёй –
Адно б на сына наглядзеца...
Жаль, і горыч, і боль
Мне душу працінае:
Як жа позна,
Як позна – любімыя дзеці –
Мы няўдзячнасць сваю
Разумець пачынаем...

Н. Гілевіч пра сваю маці некалі пісаў так: “Мама, Кацярына Мікалаеўна, пайшла ў Слабаду супраць волі бацькоў... Не будучы набожнай, мама, аднак, за бога мела сваё вялікае чалавечае сумленне...

Нарадзіла дзесяць дзяцей, восем з іх выжылі і сталі на ўласныя ногі... Як яна паспявала такую гурту абшыць, абмыць, накарміць, прыгледзець, а нават і спаць укладзі, спраўляючыся пры гэтым трымаць у бездакорным парадку вялікі агарод і даглядаць немалую жыўнасць, – проста неверагодна!

...Мама была жанчынай розуму жывога і кемнага і мела “залатыя рукі”.

У вершы Н. Гілевіча маці – тыповы вобраз беларускай жанчыны. Тэма верша – услаўленне беларускай жанчыны-маці. Ідэя – разуменне лірычным героем сваёй няўдзячнасці да маці.

У **кампазіцыйным** плане твор можна падзяліць на тры часткі. Першая частка (складаецца з двух строф) – прыезд лірычнага героя да маці. Напэўна, гэта здаралася толькі на вялікія святы: “Я кажу ёй: “Са святам!”. 1-я строфа – сустрэча з маці і апісанне дзеянняў, пачуццяў лірычнага героя. 2-я строфа першай часткі – экспазіцыя для наступных трох строф: лірычны герой глядзіць у вочы маці, гладзіць яе рукі, хіліцца да сэрца, але адчувае, што гэтага мала. Мала не маці (яе шчасце ўжо ў тым, што сын прыехаў) – гэтага мала самому сыну, каб адкупіць сваю няўдзячнасць і няўважлівасць.

Другая частка (3 строфы) – гімн матчыным вачам, рукам, сэрцу і адначасова тлумачэнне, чаму трэба было б упасці перад маці на калені.

У заключнай частцы (апошняя страфа) аўтар звяртае нашу ўвагу на парадокс: чаму, калі ўсё, што зрабіла для нас маці, так відавочна, мы – любімыя дзеці – разумеем гэта вельмі позна.

Фанетычныя асаблівасці. Верш напісаны двухстопным анапестам, што надае яму меладычную, нават малітоўную інтанацыю. Але там, дзе Н.Гілевіч хоча сэнсава выдзеліць радок з мэтай падкрэсліць урачыстасць сустрэчы ці перадаць матчыну трывогу, з’яўляюцца 3-х і 4-х стопныя радкі: *І цалу́/ю знаё/мыя ро́/дныя ву́/сны; Але ўсё/ ж усміха́/ліся нам; Вы ў пра́ /цы не зна́ /лі прыну́/кі; (Сорам наш) Ты насі́/ла вялі́/зарным го́/рам.*

Вялікая колькасць звышсхемных націскаў у вершы дазваляе інтанацыйна выдзеліць сэнсава важныя словы, якія называюць рэаліі вясковага жыцця, а таксама пачуцці, перажыванні лірычнага героя. Напрыклад, у першай страфе, дзе амаль не сустракаецца адхіленняў ад класічнага анапесту, у апошнім радку націск падае на слова *дух*, што разам з прыёмам інверсіі *дух гарачы капусны* стварае рэальны малюнак сялянскага побыту беларускай хаты. Увага да назоўніка *дух* таксама падкрэслівае тое, што прыезд лірычнага героя дадому – свята, а *дух капусны* – фіміям, прыемны пах, які ўзбуджае ўспаміны.

Далей звышсхемныя націскі сустракаюцца ў радках: *гладжу ру́/кі сухі́/я; Вочы ма́/ці!; Ру́кі ма́/ці!; Сэрца ма́/ці!* У кожным з гэтых радкоў аўтар вылучае ўсе словы, якія трэба чытаць з асаблівым пачуццём.

У вершы сустракаюцца розныя віды клаўзул: жаночыя, чаргуючыся з мужчынскімі, узбагачаюць інтанацыйны малюнак. Два разы сустракаецца дактылічная клаўзула (*вы аж ны́ /лі увé/ча́ры; кро́пля ж ко́ж/на́я*), якая запавольвае рытм і тым самым дае чытачу ледзьве не фізічна адчуць пакуты жанчыны і яе радасць за дзяцей.

Заўважым, што ў вершы рыфмуюцца словы, найбольш важныя ў сэнсавых адносінах: *святам – хату, вусны – капусны, шчасцем – упасці, ночы – вочы, ззялі – забаўлялі, прынукі – рукі, бабіны – галубіным, не іначай – дзіцячай, горам – морам, наглядзецца – дзеці, працінае – разумець пачынаем.*

Такім чынам, бачна, што фанетычныя асаблівасці (памер, звышсхемныя націскі, клаўзула, рыфма) адыгрываюць вялікую ролю ў вылучэнні найбольш важных ў сэнсавым плане слоў.

Лексічныя асаблівасці. Індывідуальна-аўтарскім у вершы з’яўляецца ўжыванне словазлучэння *ўзыходжу на двор*. Узыходзіць можна толькі на нешта вышэйшае за тое месца, дзе стаіш зараз. Для лірычнага героя ўвайсці ў двор роднай хаты – гэта расчыніць вароты ў рай, таму і ўжывае аўтар кантраснае словазлучэнне *ўзыходжу на двор*.

Метафара ў вершы – не асноўны вобразны сродак, але ён дапамагае перадаць пачуцці лірычнага героя да маці: *вочы ззялі*

зоркамі, усміхаліся, забайлялі. Гіпербала – кропля радасці разлівалася морам; сорам наш / Ты насіла вялізарным горам – дазваляе зразумець, у якой ступені дзіцячая радасць і дзіцячыя няўдачы адгукаюцца ў сэрцы маці. У вершы сустракаюцца эпітэты: *вясёлымі зоркамі, мілыя рукі, перад сном галубіным*. Асабліва цікавы апошні – *перад сном галубіным*, з дапамогай якога лірычны герой параўноўвае дзяцей (відаць, сябе ў дзяцінстве) з галубамі – птушкамі, якія, як сказана ў Бібліі, не хвалююцца, што ім есці і піць, бо ўсё гэта пасылае ім Бог (у вершы Н.Гілевіча – мама). Таму выраз *любімыя дзеці* – тонкая іронія і адначасова заклік як мага хутчэй зразумець сваю няўдзячнасць.

Марфалагічныя асаблівасці. Суадносіны самастойных часцін мовы ў тэксце верша паказаны ў наступнай табліцы.

НАЗОЎНІКІ		ДЗЕЯСЛОВЫ		ПРЫМЕТНІКІ		ЗАЙМЕННІКІ	
35 слоў		25 слоў		16 слоў		8 слоў	
Канкрэтныя	Абстрактныя	Дзеянні, перажыванні лірычнага героя	Іншыя дзеянні	Якасныя	Адносныя	Асабовыя	Іншыя разрады
22	13	12	13	12	4	6	2

У вершы 35 назоўнікаў, сярод іх пераважаюць канкрэтныя. Вялікая колькасць назоўнікаў гэтай групы перадае побытавыя рэаліі жыцця беларускай жанчыны (*двор, хата, прыпечак, зелле, ноч, мазалі, дзеці*). Назоўнікі з абстрактным значэннем перадаюць, малююць духоўны свет вясковай жанчыны-маці: *шчасце, боль, сорам, радасць, гора*. Філасофскія перажыванні, развагі лірычнага героя ўвасоблены ў словах *жаль, горыч, боль, няўдзячнасць*.

Цікава размеркаваны ў вершы дзеясловы, якія семантызуюць пэўныя дзеянні лірычнага героя. У першых дзвюх строфах – урачыстая актыўнасць: *узыходжу, кажучу, цалую, бяру пад руку, іду, гляджу, гладжу, хілюся*. У апошняй страфе – роздум-падагульненне, выказанае праз дзеясловы пасіўнага дзеяння: *працінае, разумець пачынаем*.

Слова *маці* ў вершы сустракаецца толькі тры разы ў канструкцыях “назоўны ўяўлення”: *Вочы маці! Рукі маці! Сэрца маці!* У астатніх выпадках, замест назоўніка *маці*, ужываюцца займеннікі (5 словаўжыванняў).

У вершы сустракаюцца словы з экспрэсіўна-ацэначным значэннем, утвораныя пры дапамозе павелічальна-ўзмацняльных (*вялізарным горам*) і памяншальна-ласкавых (*сынка*) суфіксаў. Разуменне таго, што для матулі лірычны герой заўсёды будзе дзіцём, яшчэ больш працінае яго душу і прымушае азірнуцца назад, пераасэнсаваць свае адносіны да маці.

Сінтаксічныя асаблівасці. Асноўнай стылістычнай фігурай у вершы з’яўляецца інверсія, з дапамогай якой сэнсава выдзяляюцца найбольш важныя словы: *б’е дух, дух гарачы капусны, рукі сухія, перад ёю – нядужай, сівой; перад сном галубіным, сорам наш, кропля ж кожная радасці светлай дзіцячай, няўдзячнасць сваю* і інш.

Першая страфа паўтараем злучніка *і* ў пачатку некаторых радкоў (анафара) нагадвае біблейскае сказанне пра стварэнне свету: “І сказаў Бог: хай будзе святло. І сталася святло”. Такія канструкцыі (гл. тэкст верша) надаюць вершу ўрачыстасць, павольнасць, вызначаюць імпліцытны змест: прыезд сына – свята як для яго самога, так і (мабыць, нават у большай ступені) для маці.

Моцнай пазіцыяй тэксту з’яўляюцца паўторы слоў *маці, рукі, вочы* (па 3 разы), *сэрца, боль, позна* (па 2 разы). Усе паўторы звязаны паміж сабой тэматычна і адыгрываюць важную ролю ў вызначэнні тэматычнага і ідэйнага зместу твора. Каб перадаць усю палітру пачуццяў, якія перапаўняюць лірычнага героя, Н. Гілевіч выкарыстоўвае прыём антытэзы: *гладжу рукі сухія .../ І хілюся да сэрца.../А трэба б упасці (на калені...)*.

Кантраснымі праз апісанне лірычнага героя падаюцца псіхічныя адчуванні, дзеянні маці: *(вочы) у нясцёрпнай дрымоце зліпаліся... І ўсё ж усміхаліся нам, / Забаўлялі...; (рукі) вы ў працы не зналі прынукі... Вы аж нylі ўвечары; сорам наш ты насіла вялізарным горам... Кропля радасці светлай дзіцячай ... разлівалася морам...*

У апошняй страфе праз антытэзу перадаюцца пачуцці маці і сына: *ёй – адно б на сына наглядзецца... – Жаль, і горыч, і боль мне душу працінае*. Тут прыём антытэзы разам з градацыяй *жаль, і горыч, і боль* паказвае роспач, адчай лірычнага героя ад немагчымасці выправіць свае памылкі. Прычым займенік *мы* “запрашае” ўсіх чытачоў зразумець няўдзячнасць у адносінах да сваёй маці.

3. ТЭКСТЫ ДЛЯ ФІЛАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ

Заданне. Прааналізуйце наступныя вершаваныя тэксты на адпаведным моўным узроўні.

І. Лексічны ўзровень

1. Адчай,
аратай, аброк, асянчына, ахвяра, апрамецце, аблітня, аблігацыя,
аблога, ажамеры, аберуч, асвер, аброць, аплітанік, аполак, асецішча,
аер, абцугі, Адворня, адрына, асіта, аскома.

Боскасць,
бохан, багаслаўненне, бальзамінка, бязь, бягельда, багун, буцян, боль,
блэкат, бель, Быкаў, Баркоўшчына, баракамера, бруёк, бёрды, бязмен,
бёрны, беркавец, бома;

Вырай,
вір, вуж, вугарына, варыўня, Вечалле, вярыгі, Вялікдзень, вала-
чобнікі, Верасовачка, Велес, вурзгалка, вогнік, верацяно, волаць,
вішшо, вотрыны, век, Вяркуды, вех, вера, вусціш, вар...

І кожнае слова

Твой век пялегвае,

Пакуль у слоў цябе

Не выйграе пры дзяльбе

Ці - шы - ня...

(Р. Барадулін. Па схіле алфавіта)

2. Белыя сыплюцца долу крышталікі,
Белыя крышацца хмаркі ўгары.
Сосны захутаны ў белыя шалікі.
Белая мітусь у белым бары.
Белая мяккая ціша няхрусткая,
Белай дрымотай спавіты кусты.
Белая казка... Зіма беларуская...
Што ж мне не дорыш снягурачку ты?..

(Н. Гілевіч)

3. Не дужа ветла ў гэтай хаце:
Акенцы скошаны набок,
Пры печы туляцца палаці,
Ўздоўж сцяны стаіць палок.

На гнуткай жэрдачцы калыска
Звісае к самаму палку,
А столь закурана і нізка,
Дзе трудна жыць і павуку.

Затое ж колькі шчасця, ласкі
І мацярынскага цяпла
Калыска-гойданка ўзяла!
Якія зложаны тут казкі!

(Я. Колас. Урывак з паэмы “Рыбакова хата”)

II. Фанетычны ўзровень

1. Снег усцілае зямлю,
на снег
сцелецца жоўта-барвовае лісце:
мастачка-восень.

(А. Разанаў)

5. Спакойны, сыпкі
З самай раніцы
Спадаў на сцежкі
Ціхі снег.

(Р. Барадулін)

2. Ёсць летуценні сінія –
Сіней ад аснежаных ранкаў,
Краіна ёсць – Сінягорыя,
Прывезеная на санках.

(Я. Сіпакоў)

6. Улагодзіў ліпень ліпу
Падарункам сціплым:
Завушніцы цэлы дзень
Чмель чапляў асіплы.

(Э. Акулін)

3. Зімовы дзень звiніць, як звон,
Завейнай сцюжай загайданы.
Схаваў палеткі і лясы
Марозна-летаргічны сон.

(А. Грачанікаў)

7. Р любіць рамантыку
Яно рэлігійнае і рыцарскае
Яно ратуе ад распачы
Радуецца рэчцы і раніцы
Яно рассявае рамонкі
Размаўляе з рыбаловамі...

(В. Шніп)

4. Асветлены спрадвечнасці нябёсы
Святым святлом
Сузор’я родных моў

(Р. Барадулін)

8. Віцебшчына!
Ты лёсам не выпешчана–
Ты войнамі выпесчана.

(Р. Барадулін)

III. Марфалагічны ўзровень

1. Мужчына. Жанчына. Чаканне.
Шуканне. Блуканне. Час.
Жанчына. Мужчына. Спатканне.
Вітанне. Пытанне. Адказ.
Мужчына. Жанчына. Дыханне.
Сэрцабіццё. Забыццё.
Жанчына. Мужчына. Каханне.
Мужчына. Жанчына. Жыццё.

(А. Вярцінскі)

2. Чуеш, спяваюць зоры.
 Якія дзіўныя галасы
 У гэтым нябесным хоры!
 Журлівыя, светла-звонкія,
 Натомленыя, як дзіцячыя, –
 тонкія.
 Самотныя, бесклапотныя,
 Радасныя, гаротныя.
 Чуеш, спяваюць зоры.
 Якія дзіўныя галасы
 У гэтым нябесным хоры!
 (А. Грачанікаў)

3. І стаю,
 І цярплю,
 І злую, і маю...
 Як згадаць: ці ўцярплю,
 ці ўтрываю?..
 Не сядзі,
 Не глядзі,
 А збірайся – ідзі.
 Што марудзіш? Няўжо не
 кахаеш?
 (А. Бачыла)

4. Робім да стомы. Цягнемся. Марым.
 Век здаганяем. Героямі ходзім.
 Зыем як сонца. Чарнеем як хмары.
 Нешта губляем. Амаль не знаходзім.
 Моцна кахаем. Ад шчасця заходзімся.
 Рады як чэрці. Як людзі сумуем.
 Сварымся. Мірымся. І разыходзімся.
 Дзён не хапае. Тыдні марнуем...
 (П. Панчанка)

IV. Сінтаксічны ўзровень

1. Жнівень. Арэхі. І жоўтыя восы,
 Што заміналі цябе цалаваць.
 Першы маток павуціны бялёсы.
 Пах пераспелай травы ў галавах.
 Недзе на пожні рыпелі калёсы.
 Недзе натужна маторы раўлі...
 Вечная песня на вечнай зямлі.
 Жнівень. Арэхі. І жоўтыя косы.
 (Н. Гілевіч)

2. Позна. Пожня. Голас.
 Блізка. Нізка. Квола.
 Гусі? Гуслі? Вецер?
 Думна. Сумна. Вечар.
 (А. Пісьмянкоў. Акварэль)

3. Вазьміце шарготкае лісце,
 Дадайце прыціхлае сонца,
 Палі цішынёй ахініце,
 З лесу павыганьце птушак,
 Ваду ўхаладзіце у рэчках,
 А ў неба, пабляклае неба,
 Пусціце ключы жураўліныя –
 Няхай невясёла курлыкаюць...
 Цяпер адыдзіцеся крыху –

Здалёк на малюнак зірніце:
Так, атрымалася восень.
(Я. Сіпакоў)

4. Адна іх *маці* радзіла –
Грэла сваім бяссоннем.
Адна іх *зямля* насіла,
Адно ім свяціла *сонца*,
Адно ім свяціла сонца!
Адна гадала хата:
Адзін узяў меч абаронцы,
Другі ўзяў сякеру ката.
(А. Пісьмянкоў)

5. Запахла ў лютым сакавіком.
Выходзіць юнак
З тэлефоннай будкі,
На далані
Шарыкавым алаўкóm
Запісвае нумар
Сваёй незабудкі.
(Р. Барадулін)

6. Статак вяртаецца з поля
доўгаю чарадою.
Над вёскаю пах духмяны,
пах густы сырадою.
Статак вяртаецца з поля...
За полем тым, за лесам,
недзе горад вялікі
ляскае жалезам.
Недзе спяшаць на дыспут.
Недзе спяшаць на прэм'еру.
Недзе прэм'ер-міністр
дае абед ці вячэру.
Нехта робіць адкрыцце,
нехта рыхтуе прамову,
нехта гаворыць тайна
па проваду прамому.
А ў вёсцы свая надзея.
А ў вёсцы шуміць таполя.
А ў вёсцы свая падзея –
Статак вяртаецца з поля.
(А. Вярцінскі)

7. Позняя ноч. Цішыня. Старонкі добрай кнігі.
А за акном майго пакоя, на другім паверсе, у саснова-дубовай
цэпры раптам зноў, як гэта часта паўтараецца ўдзень, заклекаталі на
гняздзе буслы.

Нібы воплескі пасля маўклівага слухання.
Сваё жыццё, свая радасць.
(Я. Брыль)

4. ПЫТАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ

1. Прадмет і задачы курса “Філалагічны аналіз тэксту”.
2. Месца курса “Філалагічны аналіз тэксту” ў сістэме іншых дысцыплін.
3. Праблемы філалагічнага аналізу тэксту ў працах айчынных і рускіх лінгвістаў.
4. Сутнасць мастацкага тэксту.
5. Віды аналізу мастацкага тэксту, іх адрозненне і ўзаемасувязь.
6. Фактары, якія абумоўліваюць выбар моўных адзінак у мастацкім тэксце.
7. Лінгвістычны аналіз тэксту як аснова філалагічнага аналізу.
8. Гукавая арганізацыя мастацкага тэксту.
9. Лексіка-фразеалагічны ўзровень мовы як аб’ект лінгвістычнага аналізу.
10. Лексічная структура тэксту.
12. Роля граматычных сродкаў у мастацкім тэксце.
13. Кампазіцыйныя асаблівасці мастацкага тэксту.
14. Моцныя пазіцыі мастацкага тэксту.
15. Экстралінгвістычныя параметры аналізу тэксту.
16. Семантыка-стылістычны метады аналізу тэксту.
17. Лінгвістычнае каменціраванне.
18. Лінгвістычны эксперымент і яго прыёмы.
19. Супастаўляльна-стылістычны метады і яго прыёмы.
20. Асаблівасці філалагічнага аналізу паэтычнага тэксту.
21. Асаблівасці філалагічнага аналізу праязічнага тэксту.
22. Асаблівасці філалагічнага аналізу драматычнага тэксту.
23. Этналінгвістычны аналіз вершаваных і праязічных твораў.

5. ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 1981.
2. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 2002.
3. Малажай, Г.М. Лінгвістычны аналіз тэксту / Г.М. Малажай. – Мінск, 1992.
4. Маслова, В.А. Лингвистический анализ экспрессивности худо-жественного текста / В.А. Маслова. – Минск, 1997.
5. Маслова, В.А. Поэтический текст как объект филологического анализа: Монография / В.А. Маслова. – Минск, 1999.
6. Маслова, В.А. Филологический анализ поэтического текста : Пособие для студентов филологических специальностей вузов / В.А. Маслова. – Минск, 2000.

Дадатковая

7. Абабурка, М.В. Ад гутарковай мовы да літаратурна-мастацкага тэксту. На матэрыяле твораў М. Зарэцкага: дапаможнік / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2005. – 114 с.
8. Абабурка, М.В. Адметнасці ў стылі і мове твораў В. Быкава: дапаможнік для студ. і настаўнікаў па спец. “Беларус. мова і літ.” / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2004. – 71 с.
9. Абабурка, М.В. Беларуская лінгвістычная паэтыка і тэксталогія: манаграфія / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2008. – 272 с.
10. Абабурка, М.В. Лінгвістычныя і тэксталагічныя тэрміны: слоўнік-даведнік / М.В. Абабурка. – Магілёў: УА “МДУ імя А. Куляшова”, 2011. – 80 с.
11. Абабурка, М.В. Практычныя асновы беларускай лінгвістычнай паэтыкі і тэксталогіі: дапам. для студ.-журналістаў / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2003. – 43 с.
12. Абабурка, М.В. Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры / М. В. Абабурка. – Мінск, 1981.
13. Абабурка, М.В. Тэарэтычныя асновы беларускай лінгвістычнай тэксталогіі: Дапаможнік / М.В. Абабурка. – Магілёў: Выд-ва УА “МДУ імя А.Куляшова”, 2003. – 114 с.
14. Виноградов, В.В. О теории художественной речи / В.В. Виноградов. – М., 1971.
15. Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В.В. Виноградов. – М., 1963.
16. Каўрус, А. Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск, 1989.

17. Каўрус, А. Стылістыка беларускай мовы / А. Каўрус. – Мінск, 1992.
18. Купина, Н.А. Лингвистический анализ художественного текста / Н.А. Купина. – М., 1980.
19. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз тэксту / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 2009.
20. Лінгвістычны аналіз тэксту: Зб. арт. / пад рэд. Ф. Янкоўскага. – Мінск, 1978.
21. Малажай, Г.М. Сучасная беларуская літаратурная мова: Перыфраза / Г.М. Малажай. – Мінск, 1980.
22. Моўныя адзінкі і кантэкст. – Мінск, 1992.
23. Пытанні тэксталогіі беларускай літаратуры. – Мінск, 1980.
24. Ревуцкі, О.И. Лингвистический анализ художественного текста / О.И. Ревуцкий. – Минск, 1998.
25. Трыпуціна, Т.М. Аналіз слова і фразеаўжывання ў мастацкім тэксце / Т.М. Трыпуціна. – Мінск, 1984.
26. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы / М.Я. Цікоцкі. – Мінск, 1995.
27. Шанский, Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом / Н.М. Шанский. – М., 1986.
28. Шкраба, Р. Моваю вобразаў / Р. Шкраба. – Мінск, 1989.
29. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – М., 1957.
30. Юрэвіч, А.К. Лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту / А.К. Юрэвіч. – Мінск, 1978.
31. Юрэвіч, А.К. Стылістыка беларускай мовы / А.К. Юрэвіч. – Мінск, 1983.
- Слоўнікі**
32. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск, 1988.
33. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск, 1994.
34. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск, 1993.
35. Лазарук, М.А. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў / М.А. Лазарук, А.Я. Ленсу. – Мінск, 1983.
36. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 2008. – Т. 1-2.
37. Рагойша, В.П. Літаратуразнаўчы слоўнік: тэрміны і паняцці: для школьнікаў і абітурыентаў / В.П. Рагойша. – Мінск, 2009.
38. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск, 1990.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
1. Метадычныя каментарыі да лекцыйных і практычных заняткаў.....	4
Тэма 1. Філалагічны аналіз тэксту як дысцыпліна гуманітарнага цыкла.....	6
Тэма 2. Віды аналізу мастацкага тэксту.....	8
Тэма 3. Лінгвістычны аналіз як першааснова філалагічнага аналізу тэксту.....	10
Тэма 4. Змест і структура тэксту.....	11
Тэма 5. Семантыка-стылістычны метады аналізу. Лексіка-фразеалагічны ўзровень мовы.....	17
Тэма 6. Фанетычны і марфалагічны ўзроўні аналізу тэксту.....	20
Тэма 7. Сінтаксічны ўзровень аналізу тэксту.....	23
Тэма 8. Супастаўляльна-стылістычны метады аналізу.....	24
Тэма 9. Аналіз паэтычных твораў.....	25
Тэма 10. Аналіз празаічных твораў.....	27
2. План і ўзор філалагічнага аналізу тэксту.....	30
3. Тэксты для філалагічнага аналізу.....	36
4. Пытанні для самаправеркі.....	40
5. Літаратура.....	41

..

Вучэбнае выданне

ДЗЯДОВА Алена Сяргееўна

ФІЛАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ ТЭКСТУ

Метадычныя рэкамендацыі

Тэхнічны рэдактар	<i>Г.У. Разбоева</i>
Камп'ютарны дызайн	<i>Т.Я. Сафранкова</i>

Падпісана ў друк 30.03.2017. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 2,55. Ул.-выд. арк. 2,17. Тыраж 40 экз. Заказ 43.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 ад 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.